

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV XO'JALIK
VAZIRLIGI**

SAMARQAND QISHLOQ XO'JALIK INSTITUTI

AGRONOMIYA FAKULTETI

O'SIMLIKSHUNOSLIK KAFEDRASI

5620200 – Agronomiya ta'lim yo'nalishi bitiruvchi kurs talabasi

Исрофилов Шерзоднинг

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

MAVZU: Кузги буғдой Крошка навининг ўсиш ва ривожланишига ўтмишдош
экинларнинг таъсири

Илмий раҳбар, ассистент

Ф.Б.Обруев

sh ko'rib chiqildi
va himoyaga qo'yildi
(- yig'ilish)
kafedra mudiri, dosent
_____ D.S.Normurodov
« ____ » ____ 2012 yil

Agronomiya fakulteti
dekani, dosent
_____ M.A.Hayitov
« ____ » ____ 2012 yil

SAMARQAND – 2012

SAMARQAND QISHLOQ XO'JALIK INSTITUTI
“O'SIMLIKSHUNOSLIK” KAFEDRASI № – SONLI YIG'ILISHINING
BAYONNOMASIDAN KO'CHIRMA

“ ” may 2012 yil

Samarqand shahri
QATNASHDILAR:

Kafedra mudiri, dosent D.Normurodov,
professor N.Xalilov, dosentlar,
A.Botirov, A.Hamzaev, assistentlar
B.Mavlonov, N.Ravshanova, G'.Obruev

KUN TARTIBI

Agronomiya 5620200- Agronomiya (dehqonchilik mahsulotlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishi bitiruvchisi 4 - kurs talabasi Isrofilov Sherzodning “Kuzgi bugdoy Kroshka navining ushish va rivojlanishiga utmishdosh ekinlarning tasiri mavzusidagi bitiruv malakaviy ishining muhokamasi.

Tinglandi: 1. Kun tartibidagi masala yuzasidan kafedra mudiri, dosent D.S.Normurodov so'zga chiqib, O'zR Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining 09.06.2010 yil 225 – sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan “Oliy o'quv yurtlarida bakalavrning bitiruv malakaviy ishi” to'g'risidagi Nizomga asosan har bir bitiruvchining bitiruv malakaviy ishi kafedrada muhokama qilingandan keyin DAK himoyasiga tavsiya etilishi kerakligi aytiladi. Shundan sung, 4 – bosqich talabasi Isrofilov Sherzod ga bitiruv malakaviy ishini mazmunini tanishtirish uchun so'z berildi.

Isrofilov Sherzod o'zining bitiruv malakaviy ishining mavzusini dolzarbligi, ahamiyati, tadqiqot o'tkazish uslublari va natijalari bilan tanishtirib, qilingan asosiy xulosa va tavsiyalarni o'qib berdi.

Shundan so'ng, kafedra professor – o'qituvchilari – N. Xalilov A.Botirov, B.Mavlonov, N.Ravshanovalar Isrofilov Sherzod ga mavzu yuzasidan 4-5 ta savollar berildi va bitiruvchi bu savollarga tegishli javob qaytardi.

Muhokamada ishtirok etgan dosentlar A.Botirov, B.Mavlonovlar o'z fikr-mulohazalarini bildirishganlaridan so'ng quyidagicha

Qaror qilindi:

1. Agronomiya fakulteti bitiruvchisi Isrofilov Sherzodning malakaviy ishi mavzusini dolzarbligi, bajarilgan ishining yakunlanganligini, xulosa va takliflar ishining mazmunidan kelib chiqqanligini va u barcha ko'rsatkichlar bo'yicha DAK talabiga javob berishini inobatga olib, himoya qilishga tavsiya etilsin.

Yig'ilish raisi, dosent

D.S.Normurodov

Kotiba

G.Ulug'murodova

Мундарижа

	<i>бет</i>
КИРИШ	4
1.Адабиётлар шарҳи	6
1.1. Кузги буғдойнинг аҳамияти, келиб чиқиши, тарқалиши ва ботаник таърифи.....	6
1.2. Кузги буғдойнинг биологик хусусиятлари.....	9
1.3. Ўтмишдошларнинг кузги буғдой хосили ва сифатига таъсири.....	17
1.4. Давлат реестрига киритилган кузги буғдой навлари тавсифи.....	26
1.5. Суғориладиган ерларда кузги буғдойдан юқори ҳосил оlishда ўтмишдошлар таъсири бўйича олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижалари ва уларнинг таҳлили.....	32
2. Суғориладиган ерларда кузги буғдойни етиштириш технологияси.....	40
3. Кузги буғдойни суғориладиган ерларда етиштириш технологик харитаси.	
4. Республикамизни тараққиётининг 2011 йил якунлари ва 2012 йилдаги зифалари ҳақида Президент И.А.Каримовнинг маърузалари.	
5. Мамлакатни модернизация қилиш, кучли фуқаролик жамияти барпо этишнинг асосий йўналишлари ва устувор вазифалари.....	56
6. Жаҳон молиявий –инқирози, Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири ҳамда унинг оқибатларини олдини олиш ва юмшатишга асос бўлган омилларни ғаллачиликка ижобий таъсири.....	65
7. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги чора тадбирлари.....	69
8.Ўзбекистонда экологик муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари.....	
Хулоса.....	71
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	73
Илова (интернет маълумотлари).....	77

КИРИШ

Бугунги кунда республикамизда суғориладиган ерларда кузги буғдой ҳосилдорлиги жуда кўп хўжаликларда ўртача гектаридан 30-40 ц ни ташкил етмоқда, аммо интенсив буғдой навларининг потенциал ҳосилдорлиги гектаридан 100-120ц ташкил қилади.

Органик ўғитлар кузги буғдой ҳосилдорлиги ва дон сифатини оширишга, тупроқда органик моддалар, гумус миқдори балансини сақлашга, тупроқдаги фойдали микробиологик жараёнларни кучайишига, унумдорлигини оширишга имкон беради.

Сўнги йилларда мамалакатимизда кузги буғдой ҳосилдорлиги барқарор ошаётган бўлсада ғаллачиликда бир қатор муаммолар тўпланиб қолди. Жуда кўп фермер хўжаликларида кузги буғдой ҳосилдорлиги ва дон сифати пастлигича қолмоқда. Кўпгина холларда фермер хўжаликлари дон топшириш бўйича шартномаларни бажаришсада, йилни камомад билан яқунламоқда. Сабаби буғдой етиштириш учун сарф-харажатлар (уруғ, ёқилғи ва мойлаш материаллари, ўғитлар пестицидлар) кў сарфланмоқда. Шунинг учун сарф-харажатларни, ресурсларни, энергияни тежаб, иккиламчи шўрланишни олдини олишга, унумдорлигини оширишга имкон берадиган янги давр талабларига жавоб берадиган агротехнологияларни камлэкс равишда ишлаб чиқиш деҳқончиликдаги енг долзарб муаммолардан биридир. Шу билан биргаликда экологик тоза дон маҳсулотларини етиштиришда қўлланиладиган азотли ўғитлар, гербицидлар, фингицидлар, инсектицидлар, миқдорини камайтириш ёки уларни қўллашдан жуда ката аҳамиятга ега бўлган муаммодир. Кузги буғдой ҳосилдорлигини ва дон сифатини паст бўлишининг асосий сабабларидан бири буғдой бир майдонда суринкасига бир неча йил давомида ўстирилаётганлигидир. Чунки мавжуд экин майдонларида пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган хўжаликларда маълум ҳажмдаги пахта ва дон етиштириш бўйича давлат шартномалари тузулади. Юқорида қайд етилган муаммоларни ечишда пахта ва ғалла экинлари экин майдонлари қисқартирилган ҳолда экинларни илмий асосда

навбатлаштиришни йўлга қўйиш, дуккакликлар оиласига кирувчи экинлардан фойдаланиш муҳум аҳамиятга ега. Хозирга қадар ғаллачиликда ўтмишдошларни шу жумладан гуккаклик дон экинларини кузги буғдой сифатига, буғдойзорни бегона ўтлар, шу жумладан кўп йиллик ғалладан (тактак ёввойи сули ва бошқа) ўтлар билан ифлосланиши, кузги буғдойни замбуруғ касалликлари, турли хил зараркунандалар билан зараланиш даражаси, ўтмишдош экинларни тупроқни сув-физик хоссаларига таъсири эканлиги, иккиламчи шўрланишни олдини олишдаги роли, қўлланилган коплэкс тадбирларни иқтисодий тахлили, тежаладиган азотли ўғитлар, энергия ресурслар, олинган маҳсулотни экологик тозаллиги сингари бир қатор муаммолар ўз ечимини топмаган эди.

Илдизларида туганак бактериялар ёрдамида атмосфера азотини ўзлаштириб, атроф муҳитга ҳамда ҳосил сифатига салбий таъсир кўрсатмайдиган, биологик азот тўплайдиган, ўсув даври 70-90 куни ташкил қиладиган дуккаклик дон экинларини кузги ғалла экинларида кейин жойлаштириш ҳамда улардан кейин яна кузги буғдойни экиш бўйича агротехнологиялари ишлаб чиқаришга жорий етиш юзага келган муаммоли вазиятдан чиқиш йўлларида биридир. Чунки хозирги пайтда азотли ўғитлардан ва қўлланилаётган пестицидлардан вос кечишнинг имконияти йўқ. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқилган янги ресурс ва энергия тежайдиган технологиялари ишлаб чиқиш буғдойзор фитосонитор ҳолатини яхшилаш йўлларида излаб топшиш, тадқиқотлар ўтказиш ғаллачиликдаги енг долзарб муаммолардан бири.

1. АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

1.1. Кузги буғдойнинг аҳамияти, келиб чиқиши, тарқалиши ва ботаник таърифи

Суғориладиган деҳқончилик шароитида тупроқ унумдорлигини яхшилаш мақсадида оралиқ экинларни қўллаш масаласи Т.Нагибаев (1961), Д.Ё.Ёдгоров ва Р.О.Орипов (1967), А.К.Оржиев ва бошқалар (1968), Я.Д.Нагибин, У.Рахматуллаев (1972), И.Тожиев, Х.Бойқобилов (1973), Б.Исеав (1996), Н.А.Нуриддинов (1996), О.Орипов (2007) ва бошқалар томонидан ўрганилган. Юқоридаги муаллифларнинг айтишича энг маъқули оралиқ экинлардан мумкин қадар юқори ҳосил олишга эришишдир. Бу ўсимликлар илдиз тизими қолдиқлари қанчалик кўп қолса шунчалик пахта ҳосили ортади.

Кўп йиллик ўсимликлар бироз кўпроқ, бир йилликлари камроқ миқдорда бўлса ҳам тупроқдаги органик моддани орттиради. Деҳқончилик маданиятида бу ўсимликлар бир-бирини ўрнини тўлдиради (Мальцев, 1966).

Х.Бойқобиловнинг (1975) маълумотларида ҳам, оралиқ экинларни экиш натижасида тупроқни зичлигини камайиши кузатилган ва тупроқни сув ўтказувчанлиги сезиларли даражада ҳар йили ғўза экиладиган ерга нисбатан ортганлиги кузатилади.

Д.С.Ёдгоров, Р.Ақромов, М.Махсудовларнинг (1996) Бухоро вилоятининг суғориладиган ўтлоқи тупроқ шароитида 1993-1996 йилларда олиб борилган тажрибалар натижаларига кўра, бир йилда бир гектар майдондан икки марта ҳосил сифатида (кузги арпа, анғиз поясига такрорий экин сифатида маккажўхори экилган) 114,8 центнер дон, 513,6 сомон ва поя ҳосили етиштирилганда қилинган сарф харажатлар тўла қопланиб, сезиларли даражада соф даромад олиш имкониятига эга бўлди.

Б.М.Исаев (1996) Наманган вилоятининг оч тусли бўз тупроқлари шароитида 1994 йил эртаги картошкадан сўнг 25 июнда маккажўхори экиб, юқори агротехникани қўллаш орқали гектаридан 53 центнердан дон ҳосили олишга эришган, кўк масса гектаридан 120 центнерни ташкил қилган. 1995-

1996 йилларда эса буғдойдан сўнг маккажўхори экиб гектаридан 62 центнер дон ҳосили олганлиги ҳақида маълумотлар беради.

М.Назаров ва бошқаларларнинг (2009) хабар беришича, кузги буғдой ҳосилдорлигига ўтмишдош экинлар кучли таъсир кўрсатади. Узликсиз бир майдонга буғдой экилганда тупроқ микроорганизмларининг фаолияти сустлашади. Буғдой ўрнига яна буғдой экилганда ҳосилдорлик 13,6 ц/га бўлса, ўтмишдош экин нўхат ва беда бўлганда эса ҳосилдорлик 29,7-29,9 ц/га ни ташкил қилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг суғориладиган деҳқончилигида асосий ўринни пахта эгалаши сабабли маҳаллий ўғитларни самарадорлиги асосан шу экинда аниқланиб келинди. Мустақилликка эришгандан сўнг алмашлаб экиш (беда ва ғўза) тизимлари ҳам ўзгариб (ғўза ва бошоқли дон экинлари), оралик ва такрорий экинларга ҳам аҳамият берилла бошланди.

Авваллари макажўхори, кунгабоқар, соя, жавдар, тритикале каби ўсимликлар асосан оралик экин сифатида дон ёки кўк масса учун экилган бўлса, буғдой каби ўсимликларни алмашлаб экиш тизимларига киритилиши такрорий экинларни ҳам экишни ва улардан юқори дон ва кўк масса ҳосили олиш учун илмий изланишлар олиб бори шва чуқурроқ ўрганишни тақоза этади.

Б.Холиқовнинг (2004) маълумотларига қараганда, муттасил ғўза етиштирган далалар тупроғида гумус миқдори 3 йил давомида 0,15 % га, 5 йил давомида 0,24% га, 10 йил давомида 0,37 %, азот миқдори эса тегишли равишда 0,013 %, 0,036%, 0,030% гача камаяди. Кўриниб турибдики, муттасил бир далага ғўза ёки бир хил экин экиш тупроқ унумдорлигига салбий таъсир кўрсатади.

А.Иминовнинг (2006, 2008) маълумотларида ўртача уч йилда, энг юқори илдиз ва анғиз қолдиқлари соя ва аралаш сидерат экинлар экилган вариантларда кўзатилган. Бунда, соядан кейин экилган кузги буғдойда илдиз

қолдиғи 18,9 ц/га ва анғиз қолдиғи эса 23,1 ц/га ни ташкил этган, натижада тупроқ унумдорлигига ижобий таъсир этганлиги айтылган.

Я.Бўриевнинг (2008) тажрибаларидан шуни англаш мумкинки, тупроқ таркибини, унинг тузилишини яхшилашнинг ишончли йўлларида бири уни бир йиллик, кўп йиллик ўсимликларнинг анғиз ва илдиз қолдиқлари билан доимий бойитиб боришдир.

Н.Халилов, Н.Равшановаларнинг (2009) фикрича, буғдойдан кейин соя, мош, ловия, кўк нўхотни дон учун етиштириш ва улар атмосфера азотини фиксация қилиш имкониятидан фойдаланиб дон ҳосилини 20-30%, ҳамда тупроқ унумдорлигини ошириш йўллари ишлаб чиқилмоқда. Бундай технологиялар 1 гектар буғдойзорларда ҳосил етиштириш учун сарфланадиган энергия сарфини икки баробарга камайтириш имконини бермоқда.

Халқ хўжалиги аҳамияти. Кузги буғдой қимматбаҳо ва серҳосил озиқ-овқат экинларидан бири ҳисобланади. Унинг дони клейковина оксилларига бой ва сифати бўйича баҳори буғдой донидан қолишмайди. Б.П. Плешков маълумотларига кўра буғдой донида оксил миқдори 9 дан 26 % гача, азотсиз экстрактли моддалар 49 дан 73 % гача, ёғлар 1,5 дан 3 % гача, клечаткалар 1,8 дан 2,5 % гача, кул 1,3 дан 2,8 % гача дон вазнига нисбатан ўзгаради. Кузги буғдой донида тиамин (B_1) – 5,5 мг/кг, ниацин (PP) – 63,6 мг/кг рибофлавин (B_2) – 1,3 мг/кг, пантотен кислотаси (B_3) – 13,6 мг/кг бўлади. Унинг унидан серғовак, мазали, хушбўй, тўйимлилиги юқори, тўқ тусли ва оқ нонлар тайёрланади.

Кузги буғдой Ўзбекистон шароитида, лалмикорликда баҳори буғдойга нисбатан 40-80 % кўп ҳосил беради. Сувли ерларда кузги буғдой ҳосили баҳори экилгандагига нисбатан юқори бўлади. Суғориладиган ерларда кузги буғдойнинг яхши ривожланган популация илдиз тизими асосан тупроқнинг 0-40 см қатламида зич таралган, унда аэрациянинг яхшиланишига ва илдиз массасининг тўпланишига ёрдамлашади. Бунда тупроқ структураси, унумдорлиги ошади. Мум пишиш фазасида кузги буғдой илдизлари тупроқда

230-258 см чуқурликка кириб боради. Майда илдизчалар, илдиз тўқчалари фаолияти давомида, уларнинг атрофида жуда кўп бактериялар, замбруғлар, тупроқда ва ўсимликлар ҳаётида муҳим рол ўйнайдиган, илдиз қинчаси деб аталадиган муҳит ҳосил қилади. Шунинг учун суғориладиган ерларда алмашлаб экишда кузги буғдой хиссасини ошириш фақат дон ишлаб чиқаришни кўпайтирибгина қолмасдан тупроқ унумдорлигини ҳам оширади.

Кузги буғдой баҳори буғдойга нисбатан кузги, қишки, баҳорги ёғингарчиликдан ҳосил бўлган тупроқдаги намликдан яхши фойдаланади, юқори ҳосил шакллантиради ҳамда жазирама иссиқлардан, гармселдан кам зарарланади.

Дон экинларининг морфологик хусусиятлари. Морфологик хусусиятлари ва етиштиришдаги йўналишлари бўйича донли экинлар биринчи гуруҳ ғалла экинлари кузги ва баҳори буғдой, кузги ва баҳори жавдар, кузги ва баҳори арпа, кузги ва баҳори тритикале, сули ва иккинчи гуруҳ ғалла экинлари (маккажўхори, тарик, оқ жўхори, шоли, маржумак) ҳамда дуккакли дон экинлари (кўк нўхат, соя, ловия, мош, нўхат, бурчоқ, ясмик, люпин, хашаки дуккаклилар)га бўлинади. Биринчи ва иккинчи гуруҳ дон экинлари **Ғалладошлар (Gramineae)** ёки **Кўнғирбошлар (Poaceae)** оиласига, маржумак (**Polygonaceae**) **Маржумакдошлар**, дуккакли дон экинлари (**Fabaceae**) **Дуккакдошлар** оиласига мансуб.

Илдиз тизими. Дон экинларининг илдиз тизими фақатгина сув ва унда эриган озиқа моддаларни сўриш органи эмас балки кўплаб органик моддалар синтез бўладиган муҳим органдир. Илдизларда мураккаб физиологик ва биокимёвий жараёнлар натижасида органик кислоталар, фосфорорганик моддалар, аминокислоталар, алколоидлар, амидлар ва бошқа бирикмалар ҳосил бўлади. Илдизлар ўсимликларда модда алмашинуви, физиологик жараёнларда, хлорофил ҳосил бўлишида иштирок этади, уларга таъсир кўрсатади.

Дон экинларининг илдиз тизими **нопуқ**. Дон кўқарганда дастлаб муртак ёки бирламчи илдизлар ҳосил бўлади. Уларнинг сони ўсимлик турига боғлиқ.

Кузги буғдойда муртак илдизлар 3, баҳори буғдойда 5, сулида 3-4, арпада 5-8, тариксимон ўсимликларда 1 бўлади. Кейин поянинг ер ости бўғинларидан кўшимча ёки бўғин илдизлари ҳосил бўлади. Тупроқда етарли намлик бўлганда улар тез ривожланади.

Ўсимликнинг ривожланишида, ҳосил тўплашида бирламчи (муртак) ва иккиламчи (бўғин) илдизларининг аҳамияти катта. Буғдой, арпада иккиламчи илдизлар ҳосил бўлмаганда ҳосилдорлик 35-40 % камаяди. Муртак илдизлар ўсимликларнинг бутун ўсув даври давомида озикланишда иштирок этади. Улар бўғин илдизларидан олдин ҳосил бўлади ва ўсимлик ўсув даври охирида кузги буғдойда 2,5-3 м, маккажўхори, оқ жўхорида 3-4 м чуқурликка кириб боради. Илдизларининг асосий массаси тупроқнинг 25-30 см ҳайдалма қатламида жойлашган.

Пояси. Дон экинларида поя 5-7 поя бўғинлари билан ажратилган бўғин ораликларидан иборат. Узун бўйли маккажўхори ўсимлигида бўғин ораликлари сони 25 ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Уларни сони барглар сонига тенг бўлади. Кўпгина дон экинларида поясининг ичи ковак, маккажўхори ва оқ жўхорида у паренхима билан тўлган. Поянинг ўсишида ҳамма бўғин ораликлари иштирок этади. Дастлаб энг пастки бўғин ораликлари кейин навбатдагиси ўсиб бошлайди. Кейин ҳосил бўлган ораликлари ўзидан олдингисидан узунроқ бўлади, энг охирги бўғин оралиғи энг узун бўлади.

Поя ер ости пояларининг бўғинларидан новдалар ҳосил қилиш хусусиятига эга.

Барги. Ғалла экинларининг барги оддий, барг қини ва япроғидан иборат. Барг қинининг япроққа ўтиш жойида *тилча (ligula)* жойлашган. У юпқа, рангсиз парда кўринишида бўлади. Барг қинининг асосида *иккита қулоқчалари (ouricula)* бор.

Тилча ва қулоқчаларнинг тузилишига қараб дон экинларининг кўпчилигини бир-биридан осон фарқ қилиш мумкин. Буғдой, арпа, шолининг тилчаси кичик, сулиники жуда ривожланган ва чети тишчали бўлади. Буғдой

кулоқчалари кичик, кўпинча киприкли, жавдарда киприксиз, калта, арпада жуда йирик бутун пояни ўраб туради. Сулида кулоқчалар бўлмайди.

Тожикистонда ўсадиган буғдойнинг бир турида тилча ҳам, кулоқчалар ҳам бўлмайди.

Тўпгули. Буғдой, арпа, жавдарнинг тўпгули бошоқ, сули, оқ жўхори, тарик, шолида рўвакдан иборат. Маккажўхорида урғочи тўпгул сўта, эркак тўпгуллар рўвак. Бошоқ-бўғинли бошоқ ўқи ва унинг ҳар бўғинида жойлашган бошоқчалардан иборат. Бошоқнинг кенг томони юза, тор томони ёни дейилади. Бошоқ ўқининг ҳар қайси бўғинида биттадан (буғдой, жавдарда) ёки учтадан (арпада) бошоқча жойлашган.

Рўвак марказий ўқ ва ён шохлардан иборат. Ён шохчалар иккинчи ва ундан кейинги тартибда шохчалар чиқариши мумкин. Шохча учида бошоқча жойлашган. Бошоқча бир ёки бир неча гуллардан иборат, иккита бошоқча қипиғи билан ўралган.

Гули икки жинсли (маккажўхоридан бошқа), иккита ташқи ва ички қипиқлардан иборат. Ташқи қипиғида (қилтиқли шаклларда) қилтиғи бўлади, ички қипиғи юпқа, нозик, ясси. Гул қобиқлари ўртасида иккита патсимон тумшукчали уруғчи ва учта (шолида олтига) чангчи жойлашган. Гулнинг асосида қобиқлар билан тугунча ўртасида иккита юпқа парда **лодикула** жойлашган. У гуллаш пайтида бўртиб гул очилишига ёрдам беради.

Маккажўхорининг гули айрим жинсли, эркак гуллар рўвакда жойлашган.

Меваси. Дон экинларининг меваси донча. Пўстли дон экинлари (сули, тарик, арпа, шоли) нинг дони гул қобиғи билан ўралган, улар донни зич ўраб туради ёки қўшилиб ўсган (арпада). Яланғоч донли буғдой ва жавдарда гул қобиғи дондан осон ажралади.

Доннинг эндосперми озиқа моддалардан иборат. Эндоспермнинг бевосита дон остида жойлашган қисми алейрон қавати дейилади ва у оксилга бой. Эндоспермнинг қолган қисми крахмал дончаларидан иборат бўлиб, муртакнинг асосида жойлашган. Муртак қалқонча, бошланғич барглар билан

ўралган куртакча, дастлабки поя ва илдизчалардан иборат. Муртак буғдой, арпа, жавдарда дон вазнининг 1,5-2,5 %, сулида 2-3,5 %, маккажўхорида 10-14 % ини ташкил қилади.

1.2. Кузги буғдойнинг биологик хусусиятлари.

Кузги буғдойнинг уруғлари 1-2 °С ҳароратда кўкара бошлайди. Аммо бундай ҳароратда бўртаётган буғдойда биокимёвий ва физиологик жараёнлар секин кечаяди. Ҳароратнинг кўтарилиши билан бу жараёнлар кучаяди, ҳамда кўкараётган муртакка озика моддаларнинг келиши тезлашади. Уруғлар униб чиқиши учун қулай ҳарорат 12-20 °С, ҳароратнинг 30 °С га етиши уруғларнинг дала шароитида унувчанлигини ва майсаларни қийғос ҳосил бўлишини камайтиради. Тупроқ юза қатламида нам етарли бўлганда, 14-16 °С да майсалар 7-9 кунда ҳосил бўлади. Суткалик ҳарорат 10 °С бўлганда майсалар 12 кунда, 20 °С да экилгандан 5-7 кун ўтгач униб чиқади. Уруғлар униб чиқиши учун оптимал ҳарорат 25 °С. Ҳароратга, уруғларни экиш чуқурлигига ва намликлигига ҳамда бошқа омилларга боғлиқ ҳолда экиш-униб чиқиш даври 7 кундан 50 кунгача ва лалмикорликда ундан ортиқ бўлиши мумкин.

Суғориладиган ерларда кузги буғдой уруғлари оптимал муддатларда нам етарли тупроқларга экилганда 6-8 кунда униб чиқади. Экин униб чиқиш даврида самарали ҳарорат 116-139 °С ни ташкил қилади. Фотосинтез жараёни учун минимал ҳарорат 3-4 °С. Ҳароратнинг ортиши ва бошқа шароитлар қулай бўлганда углероднинг ўзлаштирилиши кучаяди. Ҳарорат 35-36 °С бўлганда ассимиляция жараёни секинлашади.

Самарқанд вилоятининг суғориладиган ерларида ўтказилган тажрибалар, кузги буғдой эрта ва оптимал муддатларда экилганда тупланиш тўла униб чиқишдан кейин 10-18 кун ўтганда кузатилади. Кечки муддатларда униб чиқиш-тупланиш даври кузда бошланиб, баҳорда давом этади. Бундай экинзорларда униб чиқиш - тупланиш даври 70 кун ва ундан ортиқ бўлади.

Суғориладиган ерларда етарли намлик, ҳарорат, озика моддалар етарли бўлганда эрта ва оптимал муддатда экилган ўсимлик, куз даврида 3-7 новда

ҳосил қилади. Куз даврида 2-5 та новда ҳосил қилган ўсимликлар яхши қишлаб чиқади.

Тупланиш энергетикасига кузги буғдойнинг нам ва озика моддалар билан таъминланиши катта таъсир кўрсатади. Тупланиш тугуни жойлашган тупроқ қатламида намлик етишмаса ён новдалар ҳосил бўлиши кескин камайиши ёки тўла тўхташи мумкин. Сунъий шароитда кузги буғдойнинг Одесса-3 нави 334 тагача поялар ҳосил қилган (В.И.Бондаренко). Дала шароитида битта ўсимликда 5-7 та новда, кечки экиш муддатларида 3 тагача новда ҳосил бўлади.

Тупланиш тугунида ён новдаларнинг ҳосил бўлиши ва ўсиши билан биргаликда бўғин илдизлари (иккиламчи) тизими ҳосил бўлади. Бирламчи (муртак) илдизлардан фарқ қилиб, иккиламчи илдизлар тупланиш тугунидан ривожланади.

Кузги буғдойда тупланиш ҳарорат 2-4 °C бўлганда секин ўтади. Ҳарорат 5 °C га ошганда тезлашади. Ҳарорат ошиб бориши билан тупланиш жадаллиги ва иккиламчи илдиз тизими ҳосил бўлиши кучаяди. Аммо ҳарорат 25-30 °C бўлганда тупланиш тўхташи мумкин. Бу ҳол тупроқ юза қатламининг тез қуриши ва сувнинг транспирацияга сарфланиши билан боғлиқ. Униб чиқиш фазасида барглarning шаклланиши ва илдиз тизимининг ўсиши 4-30 °C ва ундан юқори ҳароратда ўтиши мумкин. Дала шароитида кузги буғдой оптимал муддатда экилганда, тупроқда намлик етарли бўлганда ўртача суткалик ҳарорат 15-17 дан 8-10 °C гача бўлишига тўғри келади. Кечки экиш муддатларида суғориладиган ерларда ҳам ўсимлик битта-учта барг ҳосил қилиб қишлашга кетади. Униб чиқиш фазаси баҳорда ҳам давом этади. Бундай ҳолларда униб чиқиш фазаси 100-150 кун давом этади.

Тупланиш тугунининг жойлашиш чуқурлиги уруғни экиш чуқурлигига, унинг йириклигига, тупроқ зичлиги ва структурасига тупроқни тайёрлаш сифатига, ҳароратга, намликка, ёруғликка боғлиқ. Бу омиллар қулай нисбатларда бўлганда тупланиш тугуни 2-3 см чуқурликда жойлашади. Униб

чиқиш фазаси охирида булутли ва нам ҳаво бўлса, тупланиш тугуни тупрок юзасидан 0,5-1 см чуқурликда жойлашади. Зич, структурасиз тупроқларда тупланиш тугуни юза жойлашади. Серқуёш, очиқ ҳаво уни чуқур жойлашишига ёрдам беради.

Қулай шароитда ўртача ҳарорат 8-10 °С бўлганда найчалаш фазаси бошланади. Ҳароратнинг ошиши билан поя ва барглар ўсиши тезлашади. Бу фазанинг тугаши учун 11 °С ҳароратда 35-40 кун, ҳарорат 13-15 °С бўлганда 30-32 кун, 20-25 °С бўлганда 18-20 кун керак бўлади. Ҳарорат 22-25 °С ва ундан ортиқ бўлганда ўсиш жараёнлари тезлашади, фазанинг давом этиши қисқаради, аммо тупроқда намнинг етишмаслиги, сув режимининг бўзилишига олиб келади ва поя, баргларнинг ўсишини секинлаштиради. Кузги буғдой ўстириладиган минтақаларда ҳарорат режими ҳар хил. Шу сабабли бу фазанинг тугаши учун ўртача суткалик ҳарорат йиғиндиси 380-500 °С ташил қилади.

Найчалаш фазасида ўсимликнинг намлик ва озика моддалар билан таъминланиши ҳам катта аҳамиятга эга. Уларнинг етишмаслиги ўсишни, пластик моддалар тўпланишини камайтиради, бошоқнинг шаклланиш шароитини ёмонлаштиради ва натижада ҳосилнинг камайишига олиб келади. Бу даврда ўсимлик учун энг қулай сув режими тупроқ чекланган дала нам сифимининг 80 % дан кам бўлмаганда ҳосил қилинади.

Самарқанд вилояти шароитида суғориладиган майдонларда кузги буғдой турли муддатларда экилганда бошоқлаш фазаси 25 апрелдан 10 майгача кузатилган. Найчалаш фазасининг бошланишидан бошоқлаш фазасигача 25-30 кун ўтди. Об-ҳаво шароитига қараб бошоқлаш кўрсатилган муддатдан олдин ёки кейин бошланиши мумкин. Салқин, ёмғирли об-ҳавода бошоқлаш найчалаш бошлангандан кейин 36-40 кунда, ҳаво қуруқ ва иссиқ бўлганда 20-25 кунда бошланади.

Кузги буғдойнинг гуллаши бошоқлашдан 2-3 кун кейин бошланади. Айрим ҳолларда жуда ноқулай шароитларда бошоқ охирги барг қинидан чиқмай гуллаши ва уруғланиши мумкин. Бундай ҳол кучли қурғоқчилик

хамда юқори ҳароратда кузатилиб, поя охирги бўғин оралиғининг ўсишдан тўхташи билан боғлиқ. Салқин, ёмғирли об-ҳавода бошоқлаш ва гуллаш ўртасидаги давр 5-8 кунга етиши мумкин. Битта бошоқ 3-5 кун, экинзордаги бошоқлар 6-7 кун гуллаб туради. Энг кўп гуллар, гуллашнинг бошланишидан 2-3 кун ўтгач кузатилади ва охирига келиб камаяди.

Буғдой чанглари уруғчига келиб тушмаса яшовчанлигини тез, 2-3 соатда йўқотади. Уруғчилар эса чангни қабул қилиб олиш қобилиятини 6-8 кун давомида саклайди.

Гуллаш ва уруғланиш 11-30 °С ҳароратда меъёрида ўтади. Улар ҳаво ҳарорати 20-25 °С бўлганда жадал ўтади. Тупроқда нам етарли, ҳаво ҳарорати 25-30 °С бўлса ҳам гуллаш ва уруғланиш меъёрида ўтади. Бошоқлаш, гуллаш, уруғланиш фазаларининг давомийлиги 5-8 кундан 10-12 кунгача ўзгаради.

Кузги буғдой июнда, тоғли минтақаларда июлда пишиб етилади. Доннинг шаклланиш даврида ҳарорат 21-23 °С бўлса, доннинг ўсиши жадаллашади унинг давомийлиги қисқаради. Ўзбекистон шароитида доннинг тўлиши ва пишиб етилиш даври юқори ҳарорат бўлган шароитда ўтади. Ҳаво ҳарорати Галлаоролда 35 °С баъзан 40 °С га кўтарилади. Бундай ҳолда ўсимликлар юқори ҳароратдан зарарланади.

Намга талаби. Кузги буғдой кузги арпага ва баҳори буғдойга нисбатан ўсиш даврида намликни анча кўп сарфлайди. Бу ўсиш даври узунлиги ва ҳосил умумий массасининг юқорилиги билан боғлиқ.

Ўсимлик ўсиши учун энг қулай шароит тупроқдаги намлик чекланган дала нам сифимининг 75-80 % дан кам бўлмаганда яратилади. Кузги буғдойнинг тупроқдан нам ўзлаштириши тупроқдаги намлик сўлиш намлигига тенг бўлганда тўхтайтиди. Тупроқнинг механик таркиби, сув физик хоссалари ва кимёвий таркибига боғлиқ ҳолда сўлиш намлиги тупроқ мутлак қуруқ массасининг оғирлигига нисбатан ўзгаради. Бу намлик қумли тупроқларда 1-3, қумоқ ва енгил қумоқ тупроқларда 3-5, ўртача ҳамда оғир қумоқ тупроқларда 6-12, соз тупроқларда 12-18 дан 22 % гачани ташкил этади. Кузги буғдой ўсиш даврида етиштириш шароитига қараб

лалмикорликда 2000-4000 м³/га, суғориладиган ерларда 6000 м³/га ва ундан кўпроқ сув сарфлаш мумкин.

Кузги буғдойни далада ўстириш давомида ўсимлик сарфлайдиган сувни, тупроқдан буғланаётган сувдан фарқ қилиш қийин. Шунинг учун маълум бирликдаги майдондан сарфланган сувни, дон ёки умумий ҳосил массасининг катталигига солиштирилиб ҳисобланади. Бу кўрсаткич кузги буғдойни ўстириш шароитига боғлиқ ҳолда умумий масса учун 400-600, дон учун 800-1200 м³/т бўлади.

Кузги буғдойнинг ўсиш даври давомида сувга талаби ошиб боради. Уруғларнинг бир текис, қийғос униб чиқиши учун тупроқнинг 10 см қалинлигида намлик 10 мм дан кўп бўлиши талаб қилинади. Майсаларга, уларнинг сув буғлантирадиган барг юзаси кам бўлганлиги учун кам сув керак. Ўсимлик энг кўп сувни найчалашдан доннинг сут пишишигача сарфлайди.

Кузги буғдойнинг сув сарфлашига ўсимлик ўсув органларининг бақувват ривожланганлиги, экиш муддатлари, меъёрлари, суғориш ва бошқа агротехник омиллар таъсир кўрсатади.

Суғориладиган ерларда ўсимликнинг бақувват ривожланганлигига экиш муддатлари сезиларли таъсир кўрсатади. Зарафшон воҳаси ва республикамызнинг жанубий минтақасига кирувчи Қашқадарё вилоятлари шароитида ўтказилган тажрибаларда эрта экилган кузги буғдой ер усти массаси, кеч экилагандагига нисбатан кўп бўлади. Баҳорги-ёзги ўсиш даврида жуда эрта муддатда экилган ўсимликлар қишда зарарланганлиги учун уларнинг ўсиши баҳорда кучсизланади ва сувни кам сарфлайди.

Илмий адабиётларда ўсимликнинг найчалаш фазаси сувга энг талабчан (критик) давр ҳисобланади. Аммо буғдой ўсиш даврининг бошқа фазаларида ҳам етарли миқдорда намлик бўлишини талаб қилади. Тупланишда нам етишмаса барглар, поялар ҳосил бўлиши кечикади, илдиз тизими кучсиз ривожланади, ўсимлик қишлагга яхши ривожланмасдан кетади. Найчалашда ўсимлик етарли миқдорда намлик олмаса барглар, пояларнинг бўғин оралиғи

ўсишдан тўхтайтиди, биомасса ўсиши кам, ўсимликнинг бўйи паст бўлади. Бу фазада намнинг етишмаслиги генератив органларнинг ҳосил бўлишини бўзлади, дон ҳосил қилмайдиган гуллари кўп бўлишига ва умумий масса ҳамда доннинг кам бўлишига олиб келади. Намликнинг гуллаш ва уруғланиш даврида етишмаслиги ҳам дон ҳосилини камайтиради. Доннинг шаклланиши ва тўлишиш даврида ўсимлик етарли миқдорда намлик билан таъминланмаса донлар енгил, пуч бўлиб қолади. Суғориладиган ерларда кузги буғдой донининг шаклланиши ва тўлиши даврида тупроқнинг намлиги чекланган дала нам сифимининг 70 % дан кам бўлмаслиги оптимал ҳисобланади.

Тупроққа талаби. Кузги буғдойнинг бошқа ғалла экинларига нисбатан тупроққа талабчанлиги юқори. Унинг меъёрида ўсиши ва ривожланиши учун тупроқ муҳити нейтрал (бетараф – рН - 6-7,5) бўлиши керак. У тупроқнинг унумдор, бегона ўтлардан тоза ва етарли намликка эга бўлишига талабчан. Буғдой энг барқарор ва юқори ҳосилни унумдорлиги юқори қора тупроқларда, тўқ каштан тупроқларда беради.

Буғдой шўрланган тупроқларда яхши ўсмайди. Эрозияга учраб тупроғи ювилган нишаб ерлар, қумли тупроқлар буғдой экиш учун қулай эмас. Кузги буғдой ўстиришда рельеф ҳам катта аҳамиятга эга.

Ёруғликка талаби. Ёруғлик буғдой ўсимлиги ҳаётининг энг муҳим омилларидан биридир. Ёруғлик кунининг узунлиги, ёруғликнинг интенсивлиги ва унинг спектр таркиби, фотосинтез интенсивлигига, органик моддаларнинг тўпланишига, ўсимликнинг ўсишига, ривожланишига, айрим органларнинг шаклланишига таъсир қилади. Ёруғлик барглар тупроқ юзасида пайдо бўлмасдан ўсимликка таъсир кўрсатади. Интенсив ёруғликда калеоптил тупроқ юзасига чиқмасдан ўсишни тўхтатади. Булутли, қуёш ёруғлик куни қисқа шароитда калеоптил тупроқ юзасига чиқиши ҳам мумкин.

Кузги буғдой узун кун ўсимлиги. Баҳорда, ўсиш даврида 13-14 соатдан кам бўлмаган ёруғлик куни ўсимликнинг кўп миқдорда пластик моддалар

тўплаши, биомассанинг тўпланиши ва ёруғлик стадиясини тез ўтишига ёрдамлашади.

Серкўёш, булутсиз, очиқ об-ҳаво, етарли намлик доннинг шаклланиши, пишиб етилишида, юқори ҳосил олишда муҳим омиллар ҳисобланади.

Маъданли озиқланишга талаби. Кузги буғдой бошқа дон экинларига нисбатан тупроқдаги озиқа моддаларнинг ўзлаштириладиган шаклда бўлишига талабчан. Дала шароитида кузги буғдойнинг ўсиши, ривожланиши жадаллигининг паст бўлиши, тупроқда асосий озиқа элементлари, азот, фосфор, калийнинг етарли бўлмаслиги сабабли юзага келади. Айрим типдаги тупроқларда меъёрида ўсишнинг бўзилишига бошқа озиқа элементлари, шу жумладан микроэлементларнинг етишмаслиги сабаб бўлади. Кузги буғдой азотга талабчан.

Азот. Кузги буғдойнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосили шаклланишида азот катта аҳамиятга эга. Азот оддий ва мураккаб оксиллар, аминокислоталар, нуклеин кислоталари, хлорофилл, алкалоидлар, айрим витаминлар, ферментлар ва ҳужайрадаги айрим органик бирикмалар таркибига киради. Озиқланиш муҳитида азотнинг етишмаслиги, шунингдек, ортиқчаси ҳам ўсимлик айрим органларининг ўсишига салбий таъсир кўрсатади ва ҳосилнинг камайишига олиб келади.

Ортиқча азотли озиқланиш, бақувват ўсиш массасини шаклланишига ва илдиз тизими билан ер усти массаси нисбатининг бўзилишига, ўсиш даврининг узайишига, ётиб қолишга ҳамда ўсимликнинг замбуруғ касалликларига чидамлилигининг пасайишига сабаб бўлади. Бошқа озиқа элементлари билан балансланмаган кучли азотли озиқланиш ҳосилнинг камайишига, доннинг экинбоплик, нон ёпиш сифатларининг ёмонлашишига олиб келади.

Кузги буғдой ўсув даврида гектаридан 50-60 ц дон шакллантириши учун тупроқдан 180-220 кг азот ўзлаштиради.

Фосфор. Кузги буғдой ҳаётида фосфор ҳам катта аҳамиятга эга. У кўп органик бирикмаларнинг таркибига киради. Бу органик бирикмалар ўсишда,

кўпайишда, синтезда, ирсиятни берилишида муҳим вазифани бажаради. Ўсимликни фосфор билан таъминланганлигига жуда кўп физиологик биокимёвий жараёнларни меъёрида ўтиши, ётиб қолишга, совуққа, курғоқчиликка чидамлилик, ўсув даврининг давомийлиги боғлиқ.

Кузги буғдой азотга нисбатан фосфорни кам талаб қилади. Гектаридан 50-60 ц дон ҳосили олиш учун ўсимлик тупроқдан 65-80 кг фосфор (P_2O_5) ўзлаштиради.

Калий. Кузги буғдой ҳаётида калийнинг вазифаси хилма хил. У фотосинтез меъёрида ўтишига, ёғларнинг тўпланишига, ўсимликларда углеводларнинг кўчиб юришига, ўсимликнинг ётиб қолишга, шунингдек, совуққа ва курғоқчиликка чидамлилигини оширишга ёрдамлашади.

Кузги буғдой калийни тупроқдан униб чиқишидан гуллаш фазасигача ўзлаштиради. Калийнинг ўсимлик томонидан энг жадал ўзлаштирилиши найчалаш бошоқлаш даврига тўғри келади. Кузги буғдой гектаридан 50-60 ц дон ҳосили шакллантириши учун тупроқдан 115-140 кг калий ўзлаштиради.

1.3 Ўтмишдошларнинг кузги буғдой ҳосили ва сифатига таъсири.

Х.Отабоева ва М.Толиповларнинг (1995) тажрибаларини кўрсатишича, суғориладиган деҳқончилик шароитида кузги буғдой ва такрорий экинларнинг турига қараб хар гектар майдон хисобига етиштирилган ҳосил 64.2-79.4 ц енди, энг муҳими такрорий экинларни экиш орқали алмашлаб экишни йўлга қўйган ердан унумли ва интенсив фойдаланган ва аҳолини озиқ овқат маҳсулотларига бўлган еҳтиёжлари таъминланган бўлишига еришилади.

Р.Орипов ва С.Жумабоевларнинг (2000) тажрибаларида ҳам такрорий экинларнинг самарадорлиги аниқланган. Буғдой ёки арпа ўрнига маккажухори, торик, мош, картошка ва вентация даври қисқа экинларни экишни аҳамияти катта бўлиб ердан фойдаланиш коэфцентини 33% гаэкилиши ва алмашлаб экишга қатъий киришга хўжаликлар экинларидан

мўл хосил олиш билан бирга ер унумдорлигини сақлаш ва оширишга еришиш мумкинлиги аниқланган.

Д.Абдуллаевнинг (2002) фикрича Республика аҳолисини дон маҳсулотлари билан таъминлаш борасида ката ишлар амалга оширилмоқда, буғдой ўриб олингандан сўнг, то кузнинг охиригача 120-130 кун давомида такрорий экин (маккажухори, соя, мош, тарик, ем-хошак экинларини) экиб, бир йилнинг ўзида икки марта хосил етиштириш имконияти бор.

Д.Ёрматовнинг (1997) тадқиқодларининг кўрсатишича анғизга етиштирилган тарикдан кейин, яна кузги буғдой ёки арпа экилади. Тарик биологик хусусиятларига кўра қисқа кун ўсимлиги бўлиб, 60-70 кунда пишиб етилади, хар гэктар майдин ҳисобига 15-18 цинтнер дон 30-35 цинтнер сомон олиниши исботланган.

И.Хамдамов, П.Шукруллаев ва З.Бобомуродовларнинг (1998) аниқлашича, дуккакли ўсимликлар илдизидаги симбоз яшовчи туганак боктериялар бир йилда ҳам гэктар майдон ҳисобига 100-300 кг гача азот узлаштиради. Шунинг учун нухотни хўраки ва хашаки навларини Республикамизнинг ерларида кенг раёнлаштириб, Давлат буюртмаси киритилса тупроқ унумдорлигини оширишда ҳамда тупроқнинг биологик азот билан бойитишида ва шу билан бирга экинлар учун етарли бўлишида аҳамияти ниҳоятда катта эканлиги таъкидланади.

М.Пирмаматовнинг (1983) олиб бруган тажрибаларида оралик экин (жавдар, сули, арпа, перко, мош, хомаки нухот ва бошқалар) чорво учун озуқа манбаи бўлибгина қолмасдан, тупроқ унумдорлигини ошириши, ерда чириндини кўпайтириш, тупроқ структурасини яхшилаши ва бегона ўтларни йўқотиб ерни “вегт”дан тозалашини исботлаган.

М.Тожибоевнинг (1969) Сурхандарё вилоятининг ескидан суғориб келинаётган бўз тупроқлари шароитида ўтказган тажрибаларида, йўлдош экинлар бузилиб, бурунги йили экилган ғузадан енг юқори хосил хашаки нухот ёки буғдой экиб, унинг анғизига такрорий унинг такрорий экини сифатида маккажухори экилган дамдан олинган. Шунинг билан бирга оралик

экинлар ингичка толали пахта хосилини хар гектар майдон хисобига 1,4-5,1 центнерга ошириш аниқланган. Бунда енг яхши натижа вика ўсимлиги экилган ваариантда олинган.

В.Н.Фирцов (1972) Туркменистон Республикаси дончилик илмий тадқиқод институтида олиб бруган тажрибаларида ўт аралашмалари ва тоза ҳолда экиган бедана хосили ва уларни ғўзага таъсири бир хил бўлганлигини аниқлаган.

Б.Холиқовнинг (2004) тажрибаларида аниқланишича кузги буғдойдан кейин 2 йил давомида беда етиштирилса, натижасида тупроқда гумус миқдори 0,183% га, азот еса 0,028% га ошган. Бедани 3 йил сақлаб парвариш қилинган дамада еса гумус 0,230% га азот 0,047% га ошгани ҳолда бедадан кейин экилган ғўзанинг қўшимча хосили 4 йил давомида тегишлича 5,1; 4,4;038 ва 20 центнерга ташкил етган.

Р.Орипов тупроқ унумдорлигини оширишнинг илмий ва амалий асослари (II қисм) Ҳалқаро илмий амалий конференция маърузалари асосидаги мақолалар тўлами. Т 2007 йил.

Деҳқончиликнинг янги тизими пахта ғалла алмашлаб экишда оралик экинлардан кенг фойдаланиш орқали кўпгина муаммоларни ҳал қилиш мумкин. Енг аввало, экин турларининг навбатлашуви юпроқдаги майда организм шур ва сони бошқарилишида муҳим рол ўйнайди. Чунки бир ўсимлик бир майдонда экилавергач, унга хос бўлган касаллик инфэксиялари ва бегона ўтлар кўпаяверади. Содир бўлаётга микробиологик жараёнлар ва фаоллиги пасая боради. Тупроқдаги организмлар танглиги бузилади. Оралик экинлар ёрдамида фотосинтетик фаол (актив) радиация (ДАР) нинг фойдали иш коэфцентини кўпайтириш имкониятига ега бўламиз. Фаол биологик энергия билан бойитилади. Оралик экинларнинг айрим олинган микроорганизмлар гуруҳига ижобий таъсири натижасида тупроқда ўсимлик ўзлаштира оладиган нитрат ва фосфат бирикмалар захираси вижудга келади. Бунунг учун, енг аввало гетеротроф бактериялар, кейин еса автотроф

бактериялардан азор ва фосфор бактериялар озуқа манбаини оралик экинлар экиш орқали вужутга келтириш мумкин.

Маълумотларга асосан оралик экинлар экилаган майдонларда бактериялар, фойдали замбуруғлар сони 10 – мартагача кўпайиб вилт касаллиги инфэксияси кескин камаяди. Оралик экинлар майдонида бегона ўтлар сони 3 – 4 марта кам бўлиши аниқланган.

Республикамиз деҳқончилигида ёруғлик ва иссиқлик етарли хатто куз ойида ҳам қўёшни кулар, масалан Самарқандда 20,15 соат йиллик қўёш, радиоцилси еса 1мг юзага 181,1 ккалорияга тенг. Кузги ва ерта баҳорги ойлар каш талабчан ва ерта вегетация даври қисқа совуққа чидамли ўсимликларни етиштириш ва шу йил билан қишки деҳқончиликни вужудга келтириб, етиштирилган осимликлардан ем-хашак, яшил ўғитлар ва озик-овқат мақсадларида фойдаланиш имкониятини яратади.

Узоқ йиллар мобойнида олиб борилган кузатишлар ва тажрибалар натижаси Республикамининг ҳар бир тупроқ иқлимишароитида кузги-қишки ва ерта баҳорги кўпкина дуккакли ва дуккаксаиз ўсимликлар ем-хашак, яхши ўғит мақсадида фойдаланиш учун ўрганилиб, ажратилди ва ишлаб чиқаришга тавсия етилди.

Қуйидаги жадвалда оралик экинларининг Самарқанд вилояти шароитида узоқ йиллар мобайнида етиштириш ўртача ҳосилдорлик келтирилган.

Оралик экинларининг иккинчи муҳим фойдали томони хужалик юритишда биоэнергетик материални кўпайтирилишидир. Ўсимлик қолдиқларида ташқари фермер хужаликлари кўп миқдорда яшил масса ҳисобига чорва орқали гунг оладилар ва бу ўғит сифатида ишлатилади.

Ғўза-ғалла алмашлаб экишда тупроқ агрофизикавий хоссаларини ўзгариши Б.М.Ҳолиқов, Р.СҲ.Ҳолиқов, Р.Ш. Тиллаев, С.Чолдаев ЎЗПИТ(Тупроқ унумдорлигини оширишнинг илмий ва оммавий асослари) Ҳалқаро илмий-оммавий конференсия марузалари асосидан мақолалар тўплаш Т 2007-йил.

Тажрибанинг иккинчи йили кузда оралик экинлар экилиши ҳам тупроқнинг сув утказувчанлиги ижобий таъсир етди.

Назорат вариантыда ушбу кўрсаткич баҳордагига нисбатан 43-45%га кузги буғдойдан кенг такрорий экин экилмаган вариантда 51-53%га оралик экинлар экилган вариантларда еса 11-12%га камайтирилганлиги кузатилади.

Кузги буғдой навларининг ривожланиш даврларида тупроқдаги ҳаракатчан ИРК-нисбатлари. Т 2007-йил юқоридаги туплам>

Кузги буғдойни ҳар хил усулларда экишнинг ҳосилдорликка таъсири. Ш.Шодмонов, Ф.Ҳасанова (Юқоридаги туплам) 2007-йил.

Ғаллага минерал ўғитлар (соф ҳолда) экиш олдида 46 кг фосфор, 11 кг азот, 56 кг калий ўғити берилди. Майсани ундириб олиш нақсадида гектарига 550-600 м³ ҳисобида суғорилди. Бундан ташқри кузда ерта униб чиққан майса қишки яхши тиклаб кўриши учун (соф ҳолда) 34 гектарга ҳисобидан азотли ўғит билан озиқлантирилди. Ғаллани жами 146 кгга азотли ўғит берилди.

Баҳорда озиқлантириш ерта баҳорда ғалланинг туклаш даврида (соф ҳолда) 62 кг га , иккинчи озиқлантириш еса найчалаш даврида 50 кг га ҳисобидан ўтказилди. Баҳор келишига қараб 2-3 марта суғорилди. Бегона ўтларга қарши трометда гербециди (20 гектарга) билан ишлов берилди. Кузги буғдойдан сўнг такрорий экинлар экиш ва маҳаллий ўғитларни ғўзада кўллашнинг иқтисодит самарадорлиги Г.Н. Абдалова, а.Х. Раҳимов 2007-йил.

Шундай қилиб чиқиб, тепик буз тупроқларда алмадҳлаб экишнинг қисқа потолияларидан (1;2;1;1;) бошоқли дон экинларидан , хусусан кузги буғдойдан сўнг такрорий экинлар етиштириш , тупроқ унумдорлигини ошириш экинлар унумдорлигига маъдан ва маҳаллий ўғитлар таъсирини ҳамда ушбу экинларни ва маҳаллий ўғитларнинг келишига таъсирини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Озиқлантириш меёрларининг кузги буғдой ҳосилдорлигига таъсири Л.Бўриев, О.Абдуллаев, М.Муронов, Н.Жумаев юқоридаги туплам 2007 йил.

Кузги бугдой майсаларини озуклантириш меъёрига боғлиқлик даражаси аниқланганда шу нарса ойдинлашдики, азотли ўғит меъёрини ошириб боориш тенденцияси унинг ривожланишига мос равишда ижобий таъсир етиши аниқланди. Дастлабки (1.04) фонологик кузатувга энг паст бўйли бугдой (50,2-45,1 см) шудгор остига фақат фосфорли (90 кг / га) ва калийли (60 кг / га) ўғитлар берилганда кузатилди.

Шундай фолда майсалар 180 кг/га азотли ўғитлар билан озиклантирилганда ўсимлик чуча миқдордаги ўғит хисобидан 2,1-5,6 см кўроқ ўсиши қайд етилди. Азотли ўғит меъёрининг 30 кг/га ошириши ўз таъсирини ўрсатади.

М.Кулаевнинг (30) тажрибаларида Азарбайжон республикасининг Шервон чўлида кузги ранг, горох билан қўшиб экилганда далада 9 йил давомида ўртача гектаридан 510 центнер кўк масса, кузги горох жовдар билан қўшиб экилганда далада ҳар гектар майдон хисобига 467 центнерга горох сулди билан қўшиб экилганда еса, ҳар гектар майдондан 468 центнер кўк масса олинган. Ушбу биомасса ҳайдалиб ўрнига ғўза ўстирилганда назорат даласига нисбатан пахта ҳосили 5-6 центнерга ошган. Шуларни еътиборга олиб Республикада беда экинидан сўнг 3 йил ўткандан кейин оралиқ экинлар экиши ва уларни ҳар икки йилда такрорланишини тавсия етган.

В.Г.Береобэкийнинг ва Н.Сафиевларнинг (14) Собик Союзнихининг тажриба ўтказиш хужалигининг тиник бўз тупроқ шароитида ўтказилган тажрибалари шуни кўрсатадики 4 йил мобайнида маккажухори дон учун экилиб ўрнига сидерот учун горох экилганда ва бахорда ҳайдалиб ғўза ўстирилган вариантларда пахта хосилдорлигини гектарига 42,0 центнерни, худди юқоридагидэк аммо сидерот учун вика экилган вариантда пахта ҳосили 41,3 центнерни ҳамда вика жовдар билан аралаштирилиб, қоплама қилиб экилган ғўза ҳосили 41,1 центнерни горох жобдор билан аралаш қилиб экилганда пахта ҳосили 40,5 центнерни, мунтазам ғўза экиб келинган (назорат) вариантыда еса, пахта ҳосили 37,6 центнерни ташкил етган. Демак

седерат учун жавдар кўшилиб икки компонентали қилиб экилган компаненталарида соф ҳолда горох ва вика экилганга нисбатан пахта ҳосили бироз бўлсада камайиши аммо назорат вариантыга қиёслаганда 3.5-4.4 центнерга ҳосилдорликни кўпайиши аниқланган.

Қ.Мирзажонов ва Қ.Юсуфжоновларнинг (36) тажрибаларини кўрсатишича, сидерат экинлари кузги жавдар ва жавдарга ракс аралаштириб экиб порвариш қилинганда эрозияга учраган тупроқларнинг унумдорлиги ошиб, ўрнига ғўза экилганда унинг ҳосилдорлиги хар гектар майдон ҳисобига ўртача 3.1-4.9 центнерга ошиши аниқланган.

Б. Холиқовнинг (63) Қарши чўлининг шақир тупроқларида олиб борган тажрибаларидан маълум бўлишича, кузги буғдой етиштиришда маълумўғитларни (НРК) гектарига 200, 140, 100 меёрида қўллаш, назорат вариантыга нисбатан ўғит берилганда хар гектар майдон ҳисобига 30,8 центнер кўшимча дон ҳосили олишни таъминлаган. Бўғдойдан кейин анғиз такрорий экин сифатида мош экилганда ўртача 3 йил давомида 15,4 центнер ҳосил олиб тупроқнинг 0-30 см қатламида гумусни 0.01 фоизга ошишига маъдан ўғитларни гектарига (НРК) 50;50;50 кг бериб яна 2 тонна гунг берилганда, кўшимча 19,1 центнер дон ва такрорий экин мошдан 14,3центнер олиниб гўмус миқдорини 0,018 фоизга, фақат 40 тоннага гўнг берилганда кўшимча дон 15.1центнер мош экилганда12.6 ҳосил олиниб, гўмус миқдори 0.025 фоизга ошганлиги аниқланган.

Б.Холиқов (64)бажарган тажрибаларини умумлаштириб, ўртача ва кучсиз шўрланган унумдорлиги ўртача балл бонитенш 41-60 ва 61-80 баллни ташкил қилганда фермер хўжаликлари учун ғўзадан кейин оралиқ экин экишни кузги буғдойдан кейин такрорий экин сифатида дон-дукакли экин экишни яъни кузги буғдой такрорий экин: ғўза+оралиқ экинлар(жавдар, рапс, перко, берсиз, тритиколи ва ҳ .к.) экиш тавсия етилади.

Соя экилгандан сўнг экилган буғдойнинг донини таркибида оқсил ва клейковина миқдори бошқа такрорий экинлар (маккажухори, аралаш сидерат экинлари)дан кейин экилган буғдой дони таркибидаги оқсил ва клейковина

миқдорига нисбатан анча кўп бўлганлиги, яъни маккажухоридан кейин экилган буғдой дони таркибида оксил 13.9 фоиз, клейковина 27.2 фоиз, аралаш сидератлардан кейин экилган буғдой дони таркибида эса 14.4 фоиз оксил ва 27.7 фоиз клейковина ташкил қилган ҳамда соядан кейин экилган буғдой дони таркибида оксил 14.9 фоиз, клейковина 28.3 фоизни ташкил етганлиги маълум бўлган.

Б. Холиқов ва А.Аминалар(62) ўтказган тажрибаларидан маълум бўлишича, кузги буғдой анғизга мос такрорий экин сифатида экилганда чиринди дастлабки миқдорига қараганда 0.23 фоиз азот, 0.03 фоиз фосфор 0.035 фоизга ошган. Соя экилган далада эса чиринди 0.030 фоиз, азот 0.03фоиз, фосфор 0.025 фоизга кўпайган.

Дон экинлари жумладан кузги буғдойдан кейин экиладиган ғузанинг вилт билан касалланиши камайиб ҳосилдорлиги 3-4 сентнерга ошади. Яхши ривожланган кузги буғдой бегона ўтларни ривожланишига тўсқинлик қилиб далани бегона ўтлардан тозалайди. Кучли ривожланган попуқ илдизли тупроқ структурасини яхшилайди, органик модда билан бойитиб унумдорлигини оширади. Шунинг учун ғўза алмашлаб экиш майдонларидабошоқли дон ва чорвачилик учун озуқа етиштиришни кўпайтиришга имкон беради.

Карамчук З.П. (1981) маълумотлари бўйича буғдойдан кейин буғдой такрор экилганда замбруғ ва бактерияларнинг кўпайиш фаоллиги пасаяди. Бу билан тупроқда ўсимликнинг қолдиқлари касаллик кўзғатувчилар, актинолицетлар, замбруғлар ва ўсимлик токсик моддалари кўпаяди.

Кузги буғдойни буғдой, арпа ва юошқа бошоқли экинлардан кейин экилганда А.Я.Чернова ва бошқалар, И.Н.Листонардов ва бошқалар тадқиқотларига кўра ҳосилдорлик сезиларли даражада пасайганлигини И.Г.Придко, И.О. Шапович, И.Б.Браженко, А.П.Райко тадқиқотларида эса доннинг технологик сифат кўрсаткичлари ёмонлашганлигини қайд етишади.

Буғдой экинлигининг ўсиши ва ривожланиши жуда кўп ривожланиши жуда кўп омилларга ҳусан навнинг ирсий ҳусиятига, хароратга, тупроқ ва

хаво намлигига ўсимликнинг касаллик ҳамда зараркунандалар билан зарарланишига озиқланишдаражасига, экиш муддати ва меёрларига боғлиқ бўлади. Ўзбекистон шароитида ўстириладиган буғдой навлари тўпроқ ва хаво намлигига, ўсимликнинг касаллик ҳамда зараркунандалар билан зарарланишига, озиқланиш даражасига, экин муддати ва меёрларига боғлиқ бўлади. Ўзбекистон шароитида ўстириладиган буғдой навлари тупроқ ва хаво кирғоқчилигига ҳамда юқори ҳарорат тасирларига бардош бера олиши лозим.

Татқиқотларимизда ўсимликнинг намлик билан таъминланиши яхшиланиши билан сўғорилмаган ўсимликларга нисбатан ўсимликнинг касаллик ҳамда зараркунандалар билан зарарланишига боғлиқ бўлади. Истиклол навида азотли ўғит меёрларини азот 210 кг бўлганда (фон P₉₀K₆₀) ўсимлик ўсув даври 6-7 кунга, кузда экиш муддатларининг кечикиши билан ҳам пасайди. Эрта муддатда (1-10) кунда экилганда ўсимлик ўсув даври 256 кун, (11.11) экилганда 205 кунни ташкил этди.

Н.Х.Халилов (1994) ўтказган тажрибаларда тупроқнинг 1 м қатламида сув миқдори ўтмишдошларга боғлиқ ҳолда 1370-1420 м³ бўлган. Бу намликнинг асосий қисми тупроқнинг фақат пастки қатламларида бўлиб, у буғдой уруғлари томонидан униб чиқишда фойдаланилмайди. Шунинг учун Ўзбекистон шароитида уруғларни экишдан олдин, экиш олди ёки нам тўплайдиган суғоришларни ўтказиш тупроқдаги нам танқислигини бартараф қилади. Жуда кўплаб ўтказилган тажриба натижаларисосида тадқиқотчилар кузги буғдой намга бўлган талабини тупроқнинг 2.3 ҳатто 4 метр қатламида захира сувларини 2000, 2500 ҳатто 3000 м³/га меёрда суғориш ҳисобига қондиришни таклиф этишган. Албатта муаллифлар ишлаган шароитда улар таклиф этишган катта миқдордаги нам тўплайдиган суғоришлар самара берар аммо, Ўзбекистон шароитида бундай суғоришлар ўзини оқламаса керак. Н. Халилов (1994-1998) тажрибаларида кузги буғдой учун мақбул нам тўплайдиган суғоришлар меъёри 1200 м²/га эканлигини аниқлаган. Нам тўплайдиган суғоришлар меъёри экишдан олдин 600, 1200 м³/га ўтказилганда буғдойнинг **Интенсивная** навидан ҳосилдорлиги ошиб борган. Суғориш

меъёрини 1800 м³/га ошириш 1 тонна дон учун суғорилган сув миқдорини ошишига олиб келади.

Бўз тупроқлар шароитида сизот сувлар 6-7 м чуқурликда жойлашганда нам тўплайдиган суғоришларнинг оптимал меъёри 1200 м³/га бўлиши аниқланган. Оптимал бу кўрсаткичлар сизот сувларининг жойлашиши чуқурлигиёғингарчиликлар миқдorigа юоғлиқ холда ўзгариши мумкин. Кузги буғдойнинг суғориш режимининг тарихииккита амалтаъсирида ривожланган бир томондан буғдой биологиясини тадқиқ қилиниши бошқа томондан ишлаб чиқариш иқтисодиётини энергия таъминоти таъсирида. Шу билан биргаликда суғориш режимини ривожланиш фазалари бўйича тавсияномалар ўсимликнинг биологик эҳтиёжи ва ишлаб чиқаришни энергия-иқтисодий имкониятларини келишуви деб қараш мумкин. Кузги буғдойни суғориш бўйича дастлабки тавсияномаларда (Заленский Р.Г 1923; Данлиевич М.М 1932; Деленикайтес С.А. 1935) бир икки ўсув давридаги суғоришларни ўтказиш кўзда тутилган. Бу даврда буйи паст навлар ҳали яратилмаган эди ва бундай суғориш тартиби кузги буғдойдан 35-40 ц/га донҳосили олиш учун етарли эди.

1.4. Кузги буғдойнинг давлат реестрига киритилган навлари тавсифи.

Ҳосилдор (Санзар-8) (V. greasum). Грекум турига мансуб. Нав К-50729 х Безостая-1 дурагай комбинацияларидан танлаш йўли билан Ўзбекистон "Дон" ИИЧБ да яратилган. Кузги, вегетация даври ўртача 228 кун, қишга чидамли. Донларнинг тўкилишига ва ётиб қолишга бардошли. Қишлоқ хўжалик касалликлари ва ҳашоратлари билан аввалги синов йиллари кучсиз даражада зарарланди, лекин қоракуя билан кучли даражада зарарланишга мойил. Бошоғи призмасимон, ўртача узунликда ва зичликда. Қилтиғи тарқоқ, оқ дағал. Донининг 1000 донасининг вазни 42,5 г. Доннинг тегирмонда тортилиш ва унининг нон ёпиш сифатлари яхши. Қурғоқчиликка, замбуруғ касалликларига чидамли. Дон таркибида оксил миқдори 11,2-13,7 %, клейковинаси-24,0-31,0% ИДК 85-95ед.

1996 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларида кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Тезпишар (*V. eritrosermum*). Ўзбекистон "Дон" ИИЧБ да Безостая-1 х Грекум 646 навларини чатиштириш ва дурагайларни танлаш йўли билан олинган. Дуварак. Бошоғи қилтиқли, оқ, тўксиз, шакли цилиндрсимон, узунлиги 8-10 см, тиғиз, қилтиғи дағал, тарқоқ. Кўнғир занг ва чанг қоракуя касалликларига чидамли, сариқ занг ва қаттиқ қоракуя касаллигига ўртача чидамли. Дони қизил, 1000 дон вазни 36,3-40,7 г, натураси – 815 г/л. Совуққа чидамли. Тезпишар. Тегирмон тортиш ва нон ёпиш технологик сифатлари яхши. Жиззах, Қашқадарё, Сирдарё, Самарқанд вилоятларида лалмикорликда қир-адир, текислик минтақаларида экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Красноводопадская-210. (*V. erythrosermum*). Красноводопад давлат селекция станциясида (Красноводопад х Бима-1) х Безостая-1 навларини чатиштириш йўли билан яратилган. Кузги, тезпишар. Ётиб қолишга, тўкилишга бардошли, қурғоқчиликка чидамли. Дони йирик, 1000 дон вазни 39,5-46,2 г. Касалликларга чидамли. Нон ёпиш сифати ўртача. Донида оқсил 13,4 %, клейковина 26,0 %.

1980 йилдан Қашқадарё, Навоий, Жиззах, Самарқанд, Тошкент, Сурхандарё вилоятининг лалмикор минтақалари учун Давлат реестрига киритилган

Ёнбош (*V. ferrugineum*). Ўзбекистон "Дон" ИИЧБда маҳаллий Санзар-85 навини Суриядан келтирилган намуна (К-17146) билан чатиштириб, танлаш йўли билан яратилган. Кузги. Бошоғи қизил, қилтиқли, қилтиғи томонларга тарвақайлаган, узунлиги 9-11 см. Дони йирик, қизил, ўртача қаттиқликда, донларнинг тўкилишига чидамли, 1000 дон вазни 38,8-45,5г. Совуққа ва касалликларга чидамли. Ўсимликнинг бўйи 115-120 см.

1995 йилдан Жиззах, Сирдарё, Қашқадарё вилоятларининг суғориладиган ерларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Санзар – 6 (*V. erythrosermum*) Ўзбекистон "ДОН" ИИЧБда Ред-Ривер-68 х Ранная-12 дурагайи комбинациясидан танлаш йўли билан яратилган.

Дуварак. Бошоғи призмасимон. Қишга, қурғоқчиликка чидамли, донлари тўкилиб кетишга чидамли. Дони йирик, 1000 дон вазни 37-45 г. Нон ёпиш сифатлари яхши. Дони таркибида 15,3 % оқсил, 32,9 % клейковина сақлайди.

1991 йилдан Сирдарё ва Тошкент вилоятларининг лалмикор ерларида кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Интенсивная (V. ferrugineum). Қирғизистон деҳқончилик илмий тадқиқот институтида Безостая ва баҳори Қозоғистон-126 навларини ча-тиштириш ва якка танлаш йўли билан яратилган. Дуварак, биологик баҳори. Қурғоқчилликка чидамли, дони тўкилмайди. Қаттиқ қоракуя билан ўртача зарарланади. Ун шудринг, сариқ занг касалликларига чидамли. Дони ўртача катталиқда, 1000 дон вазни 35-41,5 г. Нон ёпиш сифатлари яхши.

1981 йилдан Қашқадарё, Самарқанд, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларининг суғориладиган ерларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Санзар-4 (V. ferrugineum). Ўзбекистон "ДОН" ИИЧБда Сиди-Мадих х Безостая-1 дурагай комбинацияларидан танлаш йўли билан яратилган. Дуварак. Биологик кузги. Бошоғи призмасимон, ўртача узунлиги 9-11 см, ғовак, қилтиқларининг узунлиги 9-10 см, тарқоқ жойлашган, ланцетсимон. Ўсимликнинг бўйи 110-115 см. Дони йирик, думалоқ-узунчоқ, 1000 дон вазни 40,4-44,2 г. Қўнғир занг касаллигига унчалик чидамли эмас. Совуққа чидамлилиги ўртача, қурғоқчилликка бардошли, дони бошоғидан тўкилмайди. Тегирмонбоп, нон сифати яхши.

1990 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Унумли буғдой (V. erytkvoleucon). Ўзбекистон ўсимликшунослик илмий тадқиқот институтида Ҳиндистон намунасидан (К-45930) якка танлаш йўли билан яратилган. Баҳори буғдой, бошоғи призмасимон, зич эмас, йирик. Дони юмалоқ-бочкасимон, саёз ариқчали, йирик 1000 дон вазни 40,6-43,4 г. Тезпишар. Қурғоқчилликка, ётиб қолишга ва тўкилишга бардошли. Сариқ занг, ун шудринг, қаттиқ қоракуяга чидамли. Қўнғир занг билан

зарарланишга мойил. Нон ёпиш сифати ўртача, донида оксил миқдори (протеин)11,3 %, клейковина 26,0 %.

1983 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

Сурхак-5688. (V. erithrospermum). Тожикистон деҳқончилик илмий тадқиқот институтида яратилган. Баҳори, бошоғи ўртача узун, қилтиқли, тўқсиз оқ. Дони қизил, йирик, 1000 донасининг вазни 42-56 г. Қурғоқчиликка чидамли, тезпишар. Сарик занг ва чанг қоракуя билан кам зарарланади. Тегирмон тортиш ва нон ёпиш сифатлари ўртача.

1942 йилдан лалмикор минтақаларида экиш учун Давлат реестрига киритилган..

Оқ буғдой (Грекум 40)(V. Greacum). Ўзбекистон «ДОН» ИИЧБда Қизил Шарқ х Верлд Сидс-1877 навларининг дурагайларида танлаш йўли билан яратилган. Дуварак,биологик баҳори. Бошоғи қилтиқли, оқ, дони оқ рангда, йирик, 1000 донасининг вазни 45,3-59,4 г. сарик, кўнғир занг ва қоракуя билан кучсиз зарарланади. Нон ёпиш сифати юқори, донининг таркибида 9,8 % оксил(протеин), 25 % клейковина мавжуд.

1993 йилдан Самарқанд, Жиззах вилоятларининг лалмикор минтақаларида кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

«Купава» нави (V. Lutescens). Краснодар қишлоқ хўжалик илмий текшириш институтида яратилган. Кузги, юмшоқ буғдой. Ўрта пишар. Бўйи 90-100 см. бошоғи йирик, узунлиги 10-12 см, қилтиқсиз, 1000 дон вазни 40-45 г. Донининг таркибига кўра қимматбаҳо буғдойлар гуруҳига киради. Ётиб қолишга, қурғоқчиликка чидамли. Қоракуя, уншудринг ва бошоқ фузариозига ўртача чидамли. Септариоз, кўнғир занг касалликларига чидамли, сарик занг касаллигига ўртача чидамли. Экиш меъёри гектарига 4,5-5 млн унувчан уруғ ҳисобида. 1 октябрдан 25 октябргача бўлган экиш даври энг мақбул муддат ҳисобланади. Ноябрь ойида экилган майдонларда кўчатларнинг тупланиши кескин камаяди, кўчатлар ўта сийрак бўлади.

Минерал ва маҳаллий ўғитларга талабчан. Ўртача ҳосилдорлиги гектаридан 75-80 центнер.

1999 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

«Половчанка» нави (V. lutescens). Краснодар қишлоқ хўжалик илмий текшириш институтида яратилган. Кузги. Ўртапишар, бўйи 105-110 см, қилтиқсиз. Дон таркибига кўра қимматбаҳо бўғдойлар гуруҳига киради. Дони қизил, 1000 дон вазни 38,0-43,0 г. Яхши туплайди. Ётиб қолишга чидамли. Занг касалликларига, қоракуя, септариоз, уншудринг ва бошоқ фузариозига ўта чидамли. Кимёвий ишлов бериш талаб қилмайди. Ҳарактерли хусусиятларидан бири илдиз тизими кучли ривожланиши ҳисобига шўрланган майдонларга экилганда ҳам яхши натижа беради. Ўтмишдош экинларни танламайди. Сувга ва маъданли ўғитларга талабчан. Экиш меъёри ҳар гектар майдонга 4,5-5,5 млн унувчан уруғ. Экиш муддати 1 октябрдан 30 октябргача. Бу муддат энг мақбул ҳисобланади. Ўртача ҳосилдорлиги гектаридан 75-80 центнер.

1999 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

«Дельта» нави (V. Lutescens). Краснодар қишлоқ хўжалик илмий текшириш институтида яратилган. Кузги. Ўртапишар, бўйи 100 см. Бошоғи ўртача 9-10 см, қилтиқсиз, донининг таркибига кўра қимматбаҳо бўғдойлар гуруҳига киради. Дони қизил, 1000 дон вазни 36,6-39,0 г. Ётиб қолишга чидамли. Занг касалликларига, қоракуя, септариоз, ун шудринг ва бошоқ фузариозига ўта чидамли. Кимёвий ишлов бериш талаб этилмайди. Сув ва маъданли ўғитларга талабчан. Экиш меъёри октябр ойида гектарига 4,5-5 млн, ноябр ойида 6 млн унувчан уруғ. Навнинг яровизация даври 25-30 кун бўлганлиги учун 15-20 ноябргача экиш мумкин. Ўртача ҳосилдорлик гектаридан 70-80 центнер.

2002 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

«Крошка» (Lutescens). Краснодар қишлоқ хўжалик илмий текшириш институтида яратилган. Кузги юмшоқ буғдой. Ўртапишар, бўйи 85-90 см, қилтиқсиз. Донининг таркибига кўра қимматбаҳо буғдойлар гуруҳига киради. Дони қизил, 1000 дон донининг вазни 38,3-47,5 г. Ётиб қолишга чидамли. Барча касалликларга дала шароитида ўртача чидамли. Совуққа чидамлилиги юқори. Экиш меъёри 4-5 млн унувчан уруғ/га. Экиш муддати 1 октябрдан 25 октябргача. Кеч муддатларда экиш тавсия этилмайди. Сув ва маъданли ўғитларга ўта талабчан. Андижон вилояти хўжаликларида ўртача гектаридан 70-74 центнердан ҳосил олинди.

2000 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда кузги муддатларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

«Уманка» (V. lutescens). Краснодар қишлоқ хўжалик илмий текшириш институтида яратилган. Кузги юмшоқ буғдой. Ўртапишар, бўйи 110-115 см. Бошоғининг узунлиги 9-10 см, қилтиқсиз. Донининг таркибига кўра кучли буғдойлар гуруҳига киради. Шу сабабли ун ва нон сифати аъло даражада. Дони қизил, 1000 дон вазни 37,0-42,0 г. Пояси бақувват бўлганлиги учун ётиб қолишга чидамли. Занг касалликларига чидамлилиги юқори, қоракуя, септориоз, уншудринг ва бошоқ фузариозига чидамли. Кимёвий ишлов бериш талаб этилмайди. Сув ва минерал ўғитларга талабчан. Экиш меъёри 5,5-6 млн унувчан уруғ/га. Экиш муддатлари 1 октябрдан 30 октябргача. Ўртача ҳосилдорлик гектаридан 75-80 центнер.

2000 йилдан Республиканинг суғориладиган ерларда экиш учун Давлат реестрига киритилган.

1.5. . Суғориладиган ерларда кузги буғдойдан юқори ҳосил олишда ўтмишдошларнинг таъсири бўйича олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижалари ва уларнинг таҳлили

Кузги буғдой уруғларининг дала унувчанлик ҳамиша лаборатория шароитида кам бўлади сабаби дала шароитида айрим уруғларни меёрдан

чукур кўмилиши тупроқ тошда қолиши кессак тагида қолишда ҳар хил касалликка чалинади, натижада усувчанлик камаяди.

Тажрибаларимизда кузги буғдой уруғларини дала унувчанлигига ўтмишдошларга боғлиқ ҳолда кўрсатилган. Буғдой устига буғдой экилганда 1м² да 440та майса униб чиқди ёки уруғларнинг унувчанлиги 88%ни ташкил қилди. Уруғлар соя, мош, ғўзадан кейин экилганда уларнинг дала унувчанлиги назоратга нисбатан аста, энг юқори дала унувчанлиги кузги буғдой соядан кейин 1м² да униб чиққан майсалар 91.2% ни ташкил қилди. Хосилни йиғиштириб оладиган ўсимликлар сони ўниб чиққан майсаларга нисбатан сезиларли даражада камайди. Назорат 1м² да сақланса майсалар сони 231.6 донани ёки 52.2 ни ташкил қилди. Дуккакли экинлар сал мошдан кейин экилган кузги буғдой пайкалчалар 252.8 ёки 56.7 ва 56.2 ташкил қилди ғўзада бу кўрсаткичлар камайди .

1-жадвал

Кузги буғдой уруғларининг унувчанлигига ўтмишдошларнинг таъсири
(Н. Халилов маълумоти)

№	Ўтмишдошлар	1м ² экилган уруғ, дона	1м ² униб чиқиш майсалари		1м ² да хосилни йиғиштириш гектар сақланган ўсимликлар	
			дона	%	Дона	%
1.	Буғдой (назорат)	500	440	88,0	230,6	59,2
2.	Соя	500	456	91,2	259,0	56,7
3.	Мош	500	450	90,0	252,8	56,2
4.	Ѓўза	500	446	89,2	240,4	93,9

Ривожланиш фазалари.

Кузги буғдойни экиш 31 октябрда ўтказилди. Ҳаво ҳароратининг пасайиб кетиши туфайли уруғлар барча ўтмишдошлар 25 ноябрда униб чиқди тулланиш барча вариантларда 8 мартда кўрсатилди.

Найчалаш фазаси буғдой барча вариантларда 13 апрелда кузатилди. Бошоқлаш фазаси буғдой ўсишга буғдой экилган назоратда 11- майда кузатилсада соядан кейин ва майдан кейин пайкалларда ғўза 12- майда кўзатилди. Гуллаш бошоқлашдан кейин 2-3 кундан кейин бошланди ва назорат 13 май соя, мош 15- май сут пишиш фазаси. Соя ва мошдан кейин пайкалларда 21 июнда қолган пайкалларда сариқ занг аломатлари аниқланди. 1-майда бу кўрсаткичлар мувофиқ ҳолда 75, 40-45, 50 % ташкил қилди. Демак буғдойдан кейин буғдойни экиш экинзорда сариқ занг касаллигига олиб келади.

Буғдой назоратда 18 июн бошларида пишишни бошлаши буғдой назорати 27 июнда пайкалларда 2 тўла пишиши фазаси назорат вариантыда 29 июнда соя экилган пайкалларда , 5-июлда мош экиладиган пайкалчаларда 5-июлда ғўза ўрнига экилган пайкалчалар 4-июлда кузатилди.

Шундай қилиб кузги буғдой буғдой устига экилганда ўсув даври 5 кунга, ғўзадан кейин экилганда 4 кунга узайди.

2 жадвал

Ўтмишдошларнинг кузги буғдой ривожланиш фазаларининг давомийлигига таъсири

(Н. Халилов маълумоти)

Т/р	Ўтмишдошлар	Униб чиқиш	Тусланиш	Найчалаш	Бошоқлаш	Гуллаш	Сут пишиш	Муш пишиш	Тўла пишиш

1	Буғдой (назорат)	25.02.08	8.03.09	13.04.09	11.05.09	13.05.09	18.06.09	27.06.09	30.06.09
2	Соя	25.02.08	8.03.09	13.04.09	11.05.09	13.05.09	18.06.09	27.06.09	30.06.09
3	Мош	25.02.08	8.03.09	13.04.09	11.05.09	13.05.09	18.06.09	27.06.09	30.06.09
4	Ғўза	25.02.08	8.03.09	13.04.09	11.05.09	13.05.09	18.06.09	27.06.09	30.06.09

Ҳосилдорлик

Кузги буғдой буғдойдан кейин экилган пайкалларда ўртача ҳосилдорлик 51,1ц ни ташкил қилди. Соядан кейин жойлаштирилганда 64 центнерни ташкил қилди. Соядан кейин экилганда 64.6 ёки 13.1 центнер кўшимча ҳосил назоратга нисбатан олинди.

Мош экилган ҳосилдорлиги 57.8 центнер ёки кўшимча ҳосил 6.7 центнерни ташкил қилди. Ғўзадан кейин экилган пайкалчаларда ҳосилдорлик 54.2 центнер ёки кўшимча ҳосил 3.1 центнер ҳосил ташкил қилди.

Шундай қилиб соя, мошдан кейин экилган пайкалчаларда кузги буғдой ҳосилдорлиги туганак бактериялар тўплаган азот ҳисобидан ҳосилдорлик ошиши таъминланди.

Ғузадан кейин экилган пайкалларда бегона ўтлар, касалликлар юзага келди.

3 жадвал

Ўтмишдошларнинг кузги буғдой ҳосилдорлигига таъсири, ц/га

(Н. Халилов маълумоти)

№	Ўтмишдошлар	Қайтариклар				Ўртача	Кўшимча
		1	2	3	4		
1	Буғдой (назорат)	52.1	53.2	50.6	48.7	51.1	-
2	Соя	63.7	64.5	66.1	64.2	64.6	13.1

3	Мош	58.9	57.3	55,6	59.4	57.8	6.7
4	Ғўза	54.2	52.1	55.9	54.5	54.2	3.1

Ўтмишдошларни кузги буғдойнинг бегона ўтлар билан ифлосланишига таъсири.

Тажрибамизда кузги буғдойдан кейин жойлаштирилмоқ пайкалчаларда соя олганда кўп йиллик 5,5 донаси, бир йиллик ўтлар 28,1 ёввиси 2,5 ташкил қилди, жами 1м² 33,3 дона кўп йиллик бегона ўтлар ташкил қилди. Соядан кейин 1м² 2,7 дона дон бир йиллик ўтлар, ёввойи ўтлар ва жанатан аниқланмади. Жами 9,9.

Мошдан кейин майгача 38,2 бир йиллик ўтлар жами 11 г бегона ўтлар аниқланди.

Ғўзадан кейин пайкалчаларда 1м² 4,7 кўп йиллик ўтлар 16,9 дона 1 йиллик ўтлар жами 21,6 дона бегона ўтлар учради

4-жадвал

Ўтмишдошларни кузги буғдойни бегона ўтлар сонига таъсири. (дона м,кв)

(Н. Халилов маълумоти)

№	Ўтмишдошлар	Кўп йиллик ўтлар	Бир йиллик ўтлар	Ёввойи сули	Так-так	Жами
1	Буғдой (назорат)	5,5	21,8	3,5	2,5	33,3
2	Соя	2,7	7,2	0	0	9,9
3	Мош	3,0	8,2	0	0	11,2
4	Ғўза	4,7	16,9	0	0	21,6

Дон сифати.

Кузги буғдой дон сифати жуда кўп омилларга боғлиқ ҳолда ўзгаради. Бизнинг тажрибамизда ўтмишдошлар кузги буғдой дон сифатига сезиларли даражада таъсир кўрсатди (5 жадвал) тадқиқот натижаларининг кўрсатишича кузги буғдойдан кейин жойлаштирилса 1000 та дон вази 37грам ташкил қилади.

Соядан кейин 41,2 грам моли 40,3 грам ғўзадан кейин 38,7 грам ташкил қилди. Кўриниб турибдики дуккакли дон экинларидан кейин экилган кузги буғдойдан массаси бўғдойдан кейин экилган ва ғўзадан кейин экилган кузги буғдойда юқори бўлди.

Доннинг ҳажмий оғирлиги ўтмишдошларга боғлиқ ҳолда 670 дон 695 грамга ўзгарди. Енг юқори доннинг ҳажмий оғирлиги кузги буғдой соядан кейин жойлаштирилган пайкалларда кузатилди. 695 грам литр ташкил қилди. Доннинг шишасимонлиги 47,5% дон 76,5% гача ўзгарди. Назорат вариантыда доннинг шишасимонлиги 47,5% ни ташкил қилган бўлса соядан кейин экилганга 76,5% ташкил қилди. Бунда мош ва ғуза оралиқ ўринларни эгаллади. Дон таркибидан оқсил миқдори 12,3 дан 14,3% гача ўзгарди. Назоратда дон таркибида оқсил миқдори 12,3% ни соядан кейин экилганда 14,3% ташкил қилди.

Дон таркибидаги клаквина миқдори назорат 24,6% соядан кейин 29,7% ни мошдан кейин 28 ғўзадан кейин 22,6% ташкил қилди.

5 жадвал

Ўтмишдошларнинг кузги буғдойдан ҳолатига таъсири

(Н. Халилов маълумоти)

№	Ўтмишдошла р	1000т а дон вазни, 2	Нитурас и 2/л	Доннинг шишасимонлиг и %	Оқсил миқдор и %	Клейковин и миқдори %
1	Буғдой (назорат)	37,5	670	47,5	12,3	24,6
2	Соя	41,3	695	76,5	14,3	29,7
3	Мош	40,3	681	71	14,1	28,4
4	Ғўза	38,7	676	56,3	13,6	26,2

2. СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРДА КУЗГИ БУҒДОЙНИ ЕТИШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Алмашлаб экишдаги ўрни. Кузги буғдой ўтмишдошларга талабчан. Далани бегона ўтлардан тозалаш экиш олдидан нам тўплайдган суғоришларни ўз вақтида ўтказиш, ўғит солиш, тупроқни экишга тайёрлаш

хамда кузги буғдойни оптимал муддатларда экиш учун ўтмишдош экин ҳосили эртароқ йиғиштириб олинади.

Кузги буғдой суғориладиган ерларда экиладиган ғўза, маккажўхори, сабзовот, полиз, картошка, ем-хашак экинлари, илдиз мевалар, дуккакли дон экинлари учун яхши ўтмишдош ҳисобланади.

Кузги буғдойни суғориладиган ерларда сурункасига бир майдонда ўстириш, бедали алмашлаб экишдагига нисбатан ҳосилни гектаридан 8,3 ц, кўп йиллик ўтларсиз алмашлаб экишлардагига нисбатан гектаридан 6,7 ц камайтиради.

Тажрибаларнинг кўрсатишича бошоқли дон экинларини шу жумладан кузги буғдойни ҳам сурункали икки йил устма-уст ўстириш, касаллик ва зараркунандаларни бегона ўтларни кўпайиб кетишига, тўпланишига олиб келади ҳамда ҳосилдорликни пасайтиради.

Ўғитлаш. Кузги буғдой тупроқ унумдорлигига ва ўғитлашга жуда талабчан. У 1 ц дон ва шунга мувофиқ сомон ҳосил қилиш учун 3,7 кг азот, 1,3 кг фосфор ва 2,3 кг калий ўзлаштиради, ўғитлаш ҳамма типдаги тупроқларда кузги буғдой ҳосилини оширади.

Суғориладиган ерларда, кузги буғдойдан юқори ҳосил олишнинг шартларидан бири етарли миқдорда ўғитларни солишдир. Тажрибаларнинг кўрсатишича суғориладиган ерларда, ўғитлар кузги буғдой ҳосилини гектардан 26-36 центнерга оширади.

Кузги буғдой 60 ц/га дон ҳосили шакллантирганда озиқа моддаларига талаби ўртача 200-220 кг азот, 60-80 кг фосфор, 130-140 кг калийни ташкил қилади. Аммо у нам билан таъминланганликка, навга, минерал озиқланиш даражасига боғлиқ.

Азотли ўғитларни кузда юқори дозада солиш ўсимликнинг ортиқча ўсиб кетишига, ёмон қишлашига ва нобуд бўлишига олиб келади. Азот етишмаслиги ёки ортиқчаси ҳам ҳосилни ва унинг сифатини пасайишига олиб келади. Ўтмишдошлар, тупроқ агрохимёвий картограммаси ҳисобга олиниб, азотли ўғитлар экиш олдидан кузда ва баҳорда ўсиш даврида бўлиб берилади.

Кузги буғдой айниқса баҳорда, азотли озикланишга талабчан. Бу даврда уни азот билан таъминлаш ўсимликнинг тез ўсишига, яхши туплашига ва кўп маҳсулдор тупларни ҳосил қилишига олиб келади.

Суғориладиган ерларда кузги буғдойни ўстиришда ўтмишдошлар кўпроқ агрокимёвий картограмма, нав хусусиятлари ҳисобга олиниб, йиллик ўғитлар миқдори белгиланади. Қашқадарёнинг типик бўз тупроқларида минерал ўғитларнинг йиллик меъёри – азот – 150, фосфор – 90, калий – 60 кг/га, Ўзбекистоннинг жануби-ғарбий қисмидаги янги суғориладиган тупроқларда азот 180-200, фосфор 90-120, калий 60-100 кг/га, Зарафшон водийсидаги ўтлоқ ва бўз тупроқларда азот – 180, фосфор – 90, калий – 60 кг/га тавсия этилган.

Асосий ўғитлаш. Кузги буғдойни етиштиришда, асосий ўғитлашда минерал, органик ўғитлар – гўнг, компост кенг қўлланилади, уларни солиш меъёрлари тупроқ шароити, навларга боғлиқ ҳолда турлича бўлади. Асосий ўғитлаш экишгача ўтказилади. Чириган ёки ярим чириган гўнг ерни ҳайдаш олдидан 20-40 т/га солинади. Гектарига 20 тонна чириган гўнг солинганда кўшимча 10-15 ц дон ҳосили олинади. Гўнг етарли бўлса гектарига 60 т солиш ҳам яхши натижа беради. Гўнг солинганда кейин дарҳол ҳайдалиб бороналанади. Гўнг солингандан кейин ер ҳайдаб ташланмаса, гўнг таркибидаги азотнинг 30 % и, бир-икки сутка давомида йўқолади.

Фосфорли ўғитларни ҳам асосий ўғитлашда бериш ҳосилдорликни ва дон сифатини оширади. Кузги буғдойга асосий ўғит сифатида гектарига 30-60 кг фосфорли ўғит солиш (фон азот 100, калий 60) типик бўз тупроқларда 7-7,3 ц кўшимча ҳосил беради.

Асосий ўғит сифатида фосфорли, калийли ўғитларни кўшиб ерни ҳайдаш олдидан солиш яхши натижаларни беради. Ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши кучаяди, қишга чидамлилиги ортади.

Органик, фосфорли, калийли ўғитлар ерни ҳайдаш олдидан берилганда энг юқори натижалар олинади.

Минерал ўғитларнинг йиллик меъёри қуйидагича тақсимланади: фосфорли ўғитлар 80 %, калийли ўғитларнинг ҳаммаси ерни хайдаш олдида солинади, экиш олдида култивация билан 25-30 % азотли, экиш билан қаторларга 20 % фосфорли ўғитлар берилди. Азотли ўғитларнинг 70-75 % и эрта баҳорда икки марта озиклантиришлар сифатида берилди. Йиллик азотли ўғит меъёрининг 20 % ини баҳорда берилдиган озиклантиришлар ҳисобидан олиб бошоқлаш фазасида озиклантириш дон ва сомон сифатини яхшилади, ўсимликнинг қўнғир занг касаллигига чидамлилигини оширади.

Кузги буғдой азотнинг кўплигидан ёки уч йиллик бедадан кейинги унумдор тупроқларга экилганда жуда ўсиб кетиб ётиб қолиши ҳамда занг касаллиги билан зарарланиш хавфи туғилади. Бундай ҳолларда фосфорли, калийли ўғитлар йиллик меъёрининг 20 % ини найчалаш фазаси олдида ёки найчалаш фазасида берилса ёки гектарига 3-5 ц кул солинса юқори натижалар олинади.

Қаторларни ўғитлаш. Кузги буғдой ўстиришда экиш билан қаторларга грануланган суперфосфат гектарига 50-70 кг, ёки 30-40 кг аммофос солиш катта аҳамиятга эга. Жуда кўплаб ўтказилган тажрибаларда грануланган суперфосфат суғорилмайдиган ерларда гектарига 50 кг солинганда 2,7-3,4 ц кўшимча дон ҳосили олинган. Экишда аммофосни гектарига 30 кг солиш ҳосилдорликни 5,2 ц/га га оширган.

Озиклантириш. Суғориладиган ерларда туманлаштирилган интенсив кузги буғдой навлари маъданли ўғитларга жуда талабчан. Кузги буғдой ўсиш даврида озика моддаларини бир текис ўзлаштирмаслигидан келиб чиқиб, ўсимликларни ўсиш даврида тинимсиз етарли миқдорда озика элементлари билан таъминлаш мақсадида маъданли ўғитлар айниқса, азотли ўғитлар озиклантириш сифатида бир неча марта солинади.

Тажрибаларда аммиакли селитра гектарига 90 кг таъсир қилувчи модда ҳисобида солинганда, ижобий ҳарорат йиғиндиси баҳорнинг бошланишидан 50⁰ бўлганда, ўғит солинмаган вариантга нисбатан 8 ц/га, 100⁰ да – 15 ц/га, 120⁰ да – 20 ц/га, 200⁰ да – 22,5; 250⁰ да – 18 ц/га ҳосилдорлик ошган. Бунда

ижобий ҳарорат йиғиндиси 150-200⁰га етиши найчалаш фазасининг бошланишига тўғри келади.

Азотли ўғитлар йиллик меъёри 180 кг/га Ўзбекистонда ўтказилган бир қатор тажрибалар натижаларига кўра қуйидагича тақсимланади: гектарига 30 кг экиш олдидан култивация билан, 75 кг эрта баҳорда, 75 кг найчалаш фазасида; 60 кг экиш олдидан култивация билан, 90 кг эрта баҳорда, 30 кг бошоқлаш фазасида; 60 кг экиш олдидан, 60 кг эрта баҳорда, 60 кг бошоқлаш фазасида.

Азотли ўғитларнинг бир қисмини – 30 кг/га бошоқлаш фазасида бериш ҳосилдорликни оширмасда дон таркибидаги оксил ва клейковина миқдорини оширади. Кучли буғдой ўстиришда бошоқлаш фазасида ўтказилган озиклантиришлар муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш шароитида, кузги буғдойни баҳорда озиклантиришда катта майдонларда, энг қулай муддатларда ўғитларни бир текис тақсимлаб бериш имкони ҳамма вақт ҳам бўлмайди. Шунинг учун хўжаликлар кузги ғалла экинларини озиклантиришда тупроққа ўғитни кўмишга мослаштирган махсус СЗ -3,6 ва СЗП-3,6 сеялкалардан фойдаланилмоқда. Бунда ўғитлар қатор ораларига 4-6 см чуқурликда солинади.

Сеялкалар ёрдамида озиклантиришлар далада тупроқ етилганда ўтказилади. Шунинг учун озиклантириш тупроқ юзасига сочиб берилгандагига нисбатан кечроқ ўтказилади. Ўғитларни сеялкалар ёрдамида тупроққа кўмиб бериш, улар самарадорлигини оширади ва гектаридан 3,4-5,3 ц қўшимча ҳосил олинади. Айниқса суғориладиган ерларда экиладиган интенсив навларга кўп маъданли ўғитлар берилганлиги учун сеялкалар билан ўғитларни бериш аҳамияти катта.

Баҳорда иккинчи озиклантириш (найчалаш фазасининг бошланиши) тупроқдаги намлик ҳисобга олиниб, ер усти техникалари ёрдамида бир текис сочиб солинади. Тупроқда етарли намликнинг бўлмаслиги озиклантириш самарасини кескин камайтиради.

Кузда азотли озиклантиришлар, кузги буғдой экилган дала тупроғи озик моддаларга камбағал бўлса ҳамда қандайдир сабабларга кўра экиш олдидан ўғит берилмаса, ўтказилади.

Тупроқни ишлаш. Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида кузги буғдой экиладиган далалар 25-27 см чуқурликда ҳайдалади. Аммо кам унум, кум ва шағал қатлами мавжуд ерларда ер шундай чуқурликда ҳайдалиши керакки, бундан кум билан шағал ер бетига ағдарилиб чиқмайдиган бўлсин. Янги ўзлаштирилган ерларда дастлабки икки йилда ҳайдаш чуқурлиги 20-22 см дан ошмаслиги керак. Кейинги йилларда ҳайдов чуқурлиги 2-3 см дан оширилиб борилади.

Кузги буғдой илдизлари асосан ҳайдалма қатламда жойлашади. Шунинг учун ҳайдалма қатлам чуқурлигини жуда ошириш кутилган натижани бермайди.

Бедадан кейин кузги буғдой жойлаштирилса ерни асосий ҳайдашдан 10-12 кун олдин, бедапояни 6-7 см чуқурликда дискали бороналар ёрдамида ишланади, бошчалар қирқиб майдаланади, кейинчалик ПЯ-3-35 плуглари билан 35-40 см чуқурликда ағдариб ҳайдалади. Бедапояларни йилма-йил навбат билан ҳар хил чуқурликда ҳайдаш бир хил чуқурликда ҳайдалганга қараганда бегона ўтлар миқдорини камайтиради, беда қолдиқларининг аста-секин парчаланиши, гумус миқдорининг кўпайишини таъминлайди. Шунинг учун бедапоя иккинчи йил 25 см, учинчи йили 35 –40 см чуқурликда ҳайдалади.

Кузги буғдойдан юқори ҳосил олишнинг муҳим шартларидан бири, ўтмишдош экинларни юқори агротехника шароитида ўстириш ва ҳосилни ўз вақтида йиғиштириб олишдир. Ҳосилни йиғиштириш билан ерни ҳайдаш ўртасидаги давр узоқ бўлмаслиги керак. Бу давр чўзилса тупроқ кучли қуриши мумкин. Шунинг учун ҳосил йиғиштирилиши билан ер дарҳол ҳайдалиши керак. Бунда ер ҳайдаш билан бороналаш ўтказилганда тупроқда намлик яхши сақланади, кесак ҳосил бўлмайди.

Ер ҳайдалганда тупроқда етарли нам бўлганда плугдан кейин агрегатга борона ва молани кўшиш, тупроқни бир текис майда, донадор ҳолга келтиради, юмшоқ қаватли тупроқ ҳосил қилади. Аммо тупроқнинг бороналаниб, молалангандан кейинги ҳолати, кўпинча экишни ўтказиш учун талабга жавоб бермайди. Бундай ҳолдаги тупроқларда кесак кўп бўлади, ғоваклиги катта бўлади, намлик тез йўқолади. Шунинг учун ер ҳайдалгандан кейин култиватор ёки чизел борона ва мола билан бир-икки ишланади, натижада кесаклар майдаланиб, тупроқ зичлашиб, текисланади ва экишга тайёр бўлади.

Суғориш режими. Кўп йиллик тажрибалар ва амалиёт Ўзбекистон шароитида юқори ҳосил олишда асосий белгилловчи омил сув эканлигини кўрсатади. Кузги буғдой сувни вегетация даврида бир текис сарфлайди. Ўсимлик куз даврида ўртача 850-900 м³/га, киш даврида 1162-1230 м³/га, баҳор-ёз даврида 3834-3799 м³/га сув сарфлайди (Н.Халилов, 2005).

Ўсимликлар ўсув даврида сув сарфи суғориш режимида, экиш муддатларига, ўғитлар меъёрига ва бошқа омилларга боғлиқ ҳолда ўзгаради.

Кузги буғдой ўсиш даврида суғориш режимида боғлиқ ҳолда гектарига 5153-6487 м³ сув сарфлайди. Шундан 40-55 % суғоришлар ҳисобига тўғри келади. Қолган қисми ёғингарчиликлар ва тупроқдаги намлик ҳисобидан қондирилади. Бу кўрсаткичлар суғоришга, ўғитларга, экиш муддатига, навларга, тупроқ шароитга қараб ўзгаради.

Сентябр охири, октябрда ва ноябрнинг бошларида кузги буғдойни экиш пайтига келиб тупроқ жуда қуриб кетади ва уруғларни ўз вақтида ундириб олишнинг имкони бўлмайди. Тупроқнинг ҳайдалма қатлами, шунингдек, чуқур қатламларида сув миқдори кам бўлади. Ўтмишдошларга боғлиқ ҳолда тупроқдаги сув захираси ўзгаради. Бу даврда тупроқда намликнинг танқислиги юқори бўлади.

Шунинг учун экиш олдидан ўтказиладиган нам тўплайдиган суғоришлар тупроқдаги бу намлик танқислигини бартараф этади. Кузги буғдойни суғориш самарадорлиги атмосфера ёғингарчиликларига ҳам боғлиқ, аммо

улар миқдори ва ёғиш муддатлари доимий эмас. Шунинг учун кузги буғдойларни экишгача, нам тўплайдиган суғоришларни ўтказиш ҳал қилувчи рол ўйнайди. Улар тупроқда нам захирасини тўплаш, уруғларнинг қисқа вақт давомида тўла униб чиқиши ҳамда ўсимликларнинг меъёрида озикланишини об-ҳавога боғлиқ бўлмаган ҳолда таъминлайди.

Экишдан олдин гектарига 1200-1500 м³ меъёрида ўтказилган нам тўплайдиган суғоришлар юқори ҳосил шаклланишини таъминлайди.

Самарқанд вилоятида ўтказилган тажрибаларда нам тўплайдиган суғоришлар гектарига 1200 м³ меъёрида ўтказилганда Интенсивная навидан 66,3 ц/га ва улар ўтказилмаганда 46,8 ц/га ҳосил олиниб, қўшимча ҳосил 18,5 ц/га бўлган. Бунда нам тўплайдиган суғоришлар ўтказилган ва ўтказилмаган майдонлар ҳам баҳорда уч марта гектарига 750 м³ меъёрида суғорилган. (Н.Х.Халилов, 2005)

Нам тўплайдиган суғоришлар самарадорлиги қуруқ куз ва сернам баҳор бўлганда юқори, сернам куз ва қуруқ баҳор келганда камайиб, ўсимликнинг ўсув даврида ўтказиладиган суғоришлар роли ортади.

Нам тўплайдиган суғоришлар ўтказилганда кузги буғдой муртак илдизлари 140-158 см бўғин илдизлари эса 50-60 см чуқурликка кириб боради, ўсимлик бақувват бўлиб ривожланади. Экиш олдидан нам тўплайдиган суғоришлар ўтказилмаса, кузда атмосфера ёғингарчиликлари бўлмаганда иккиламчи бўғин илдизлари ҳосил бўлмайди, муртак илдизлари эса 70-80 см чуқурликка кириб боради, ўсимлик заиф бўлади.

Экиш олдидан ўтказиладиган нам тўплайдиган суғоришлар ерни ҳайдаш олдидан ва ундан кейин ўтказилиши мумкин. Ерни ҳайдаш олдидан ўтказиладиган суғоришлар бегона ўтлар уруғларининг қийғос униб чиқиши ва ўсишини таъминлайди. Кейин бегона ўтлар ерни чуқур ҳайдаш билан йўқ қилинади. Экиш олдидан ўтказиладиган суғоришлар тупроқнинг меъёрида намланишини, ер етилиши билан ҳайдалганда йирик кесаклар ҳосил бўлмаслигини ҳамда тупроқнинг донатор бўлишини таъминлайди, суғориш

даврини оширади, сувдан, каналлардан фойдаланишда тиғизликни камайтиради.

Нам тўплайдиган суғоришлар экишдан бир неча ҳафта олдин бошланади ва у тугатилгандан кейин ерни ҳайдаш ва экишни ўз вақтида ўтказиш учун етарли давр қолиши керак.

Нам тўплайдиган суғоришларни ер ҳайдалгандан кейин ўтказиш ҳам яхши натижа беради. Кузги буғдой уруғлари экиш олдиан суғориш ўтказилмаган далага экилганда, уруғлар курук, кўпинча серкесак тупроқларга экилгани учун турли чуқурликларга кўмилади. Шунинг учун уруғлар экилиб кейин суғорилганда майсалар бир текис ҳосил бўлмайди, суғоришдан кейин ҳосил бўлган қатқалоқ ёрилганда илдизларнинг узилишига, майсаларнинг сийраклашишига ҳамда ҳосилнинг камайишига олиб келади.

Суғориш усуллари. Кузги буғдойни ёмғирлатиб ва ер устидан суғориш кенг тарқалган. Кейингиси тупроқ устидан эгатлатиб ва далани тахталаб суғоришга бўлинади. Эгатлар бўйлаб суғорилганда тупроқ жўяк тагидан ва деворларидан бир текис намланади. Бу усулда сув тежаб сарфланади, ўсимлик атрофида қатқалоқ ҳосил бўлмайди ва сув тупроқдан кам буғланади.

Тахталаб суғориш – Ўзбекистонда бошоқли дон экинларини суғоришда қадимдан қўлланган. Бу усулда махсус мосламалар билан дала тахталар (полоса)га бўлинади. Тахталарнинг икки четига баландлиги 20-30 см қилиб уватлар олинади. Бундай тахталарнинг эни тупроқнинг сув ўтказиш хусусиятига қараб 3,6; 7,2; 10,8 м бўлади. Сувни ўтказиш хусусияти паст тупроқларда тахталар энсиз қилиб олинади. Бунда далалар текислиги ҳам ҳисобга олинади. Тахталаб суғорилганда бир гектарга сарфланган сув миқдори кўп бўлади, тупроқнинг захлаши, намиқиши кам бўлади ва қатқалоқ ҳосил бўлади. Шўр тупроқларда бу усул эгатлаб суғоришга нисбатан яхши самара беради.

Илғор хўжаликларда кейинги йилларда кузги буғдойни ёмғирлатиб суғориш кенг тарқалмоқда. Эгатлаб ва тахталаб суғоришга нисбатан ёмғирлатиб суғориш бир қатор афзалликларга эга. Уни турли хил рельефдаги

барча тупроқларда қўллаш мумкин. Ёмғирлатиб суғоришда эгатлар, ўқариклар олинмайди, сув дала бўйлаб бир текис тақсимланади, ердан самарали фойдаланилади. Эгатлаб суғоришга нисбатан 60 % ва ундан ортик сув тежалади, тупроқ шўрланмайди.

Суғориш муддатлари ва меъёрлари. Кузги буғдойлардан юқори ҳосил олишда ўсимликнинг ўсиши, ривожланиши давомида уни оптимал миқдорда сув билан таъминлаш зарур. Бунинг учун нам тўплайдган суғоришлар ва ўсув давридаги суғоришлар билан тупроқдаги намлик чекланган дала нам сиғимининг 60 % енгил, 70 % ўртача ва 80 % оғир тупроқларда кам бўлмаган ҳолда ушлаш керак. Тупроқ намлиги кўрсатилган миқдордан камайса ўсимликни сув билан таъминлаш ёмонлашади. Тўқималарда сувнинг камайиши, физиологик жараёнлар ўтишининг бузилиши оқибатида маҳсулдорлик кескин камаяди. Механик таркиби ўртача тупроқларда тупроқдаги намлик чекланган дала нам сиғимининг (ЧДНС) 60 % камайса, ўсимликни фақат ҳаёти таъминланади, аммо юқори маҳсулдорлик шаклланиши учун қулай шарт-шароит яратилмайди. С.М.Альпатовнинг кўрсатишича кузги буғдойнинг ўсиши давомида 3-4 кун нам билан етарли таъминланмаса ҳосил 19 %, 8-9 кунда 28 % камаяди. Шунинг учун буғдой ўстиришда тупроқ дала чекланган нам сиғими (ЧДНС) ўсимлик ўсишининг айрим даврларида ҳам 60 % камайишига йўл қўймаслик керак. Нам танқислиги айниқса найчалаш, бошоқлаш, доннинг тўлиши фазаларида ҳосилдорликка кучли салбий таъсир кўрсатади.

Биринчи суғориш найчалаш фазасида ўтказилади, бу фазада бошоқнинг катталиги ва ундаги бошоқчалар сони аниқланади. Найчалаш фазасида (апрел) тупроқдаги кузги, қишки сув захиралари ўсимликнинг яхши ривожланиши учун етарли бўлмайди.

Биринчи суғоришни ўтказишда тупроқдаги намликнинг пастки чегараси билан ҳарорат ҳисобга олинади. Бунда тупроқнинг оптимал намлиги паст ҳароратда физиологик жиҳатдан ортикча бўлиши, аксинча ҳарорат юқори бўлганда физиологик кам бўлиши мумкин. Шунинг учун биринчи сув эрта

баҳорда ўтказилганда (март охирида) тупроқ ҳароратини пасайтиради бу ўсимлик учун зарарли. Бунда ўсимлик кўп масса ҳосил қилади, улар бир бирини соялатади, ётиб қолиш учун қулай шароит юзага келади, доннинг чиқиши камаяди. Аксинча баҳор кеч келганда, ҳарорат кескин кўтарилиб гармсел бўлганда биринчи суғоришни тупроқ ЧДНС 70% камайганда ёки эртароқ ўтказиш мумкин. Бундай шароитда ўз вақтида зарур биомасса, барглар юзаси ҳосил қилинади.

Иккинчи-учинчи суғориш, найчалаш, бошоқлаш, гуллаш даврига тўғри келади. Бу даврлардаги суғоришлар маҳсулдор бошоқнинг шаклланишига, гуллаш ва уруғланиш учун қулай шароит яратади, экинзор ҳаво намлигини оширади, ҳароратни пасайтиради.

Тупроқда намликнинг етишмаслиги, юқори ҳарорат ва ҳаво намлигининг пасайиши, бошоқдаги донлар сонини камайтиради.

Тўртинчи-бешинчи суғориш кўпинча дон ҳосил бўлиш, тўлиш фазаларида ўтказилади. Бошоқлаш фазасида ўтказилган суғориш доннинг тўлишиш фазасига келиб етарли бўлмайди ва улар енгил, пуч бўлиб қолади. Бу даврда тупроқда намлик қанча тез камайса дон шунча енгил, пуч бўлади, ҳосилдорлик камаяди.

Ўзбекистон шароитида кузги буғдойнинг ўсиш давридаги суғоришлар меъёри эгатлаб ўртача 650-750 м³/га, тахталаб 800-900 м³/га, ёмғирлатиб суғорилганда 450-500 м³/га бўлади.

Уруғни экишга тайёрлаш. Йирик, оғир, бир хил, қобиғи, муртаги шикастланмаган уруғлар экилганда, майда уруғларга нисбатан 3-4 ц/га кўшимча ҳосил олинади. Уруғларни тозалаш линияларида улар жароҳатланган бўлса, унувчанлиги ва ўсиш энергияси пасаяди, кўпинча фузариоз билан касалланади. Экиладиган уруғлар таркибидаги оқсил ҳам ҳосилдорликка таъсир кўрсатади. Уруғ таркибида оқсил миқдори кўп бўлса униб чиқиши ва ўсимлик ўсув органларининг, генератив органларининг ривожланиши тезлашади, ҳосилдорлик ошади.

Уруғларни заҳарли кимёвий моддалар билан микроэлементларни қўшиб ишлаш яхши натижа беради. Уруғларни ярим курук усулда дорилашда сув ўрнига рух сульфат эритмаси 110 г 1 гектарга экиладиган уруққа аралаштирилади ёки рух сульфат билан калий перманганат шу дозада қўлланилади. Бундай микроэлементлар ва заҳарли перепаратлар 10 л сувда эритилиб 1 тонна уруққа ишлатилади. Уруғлар экиш олдида шундай усулда ишланганда 3- 3,6 ц/га қўшимча ҳосил олинган.

Уруғлар I, II-синф талабларига жавоб бериши лозим (5-жадвал). Экишдан камида 24 кун олдин 1 т уруғ 2 кг паноктин ёки 1,5 кг 2 % раксил ёки 2-3 кг витовакс-200 билан ишланиши яхши натижа беради.

Экиш муддатлари. Кузги буғдойнинг ўсиши, ривожланиши қишга чидамлилиги ва ҳосилига таъсир қилувчи омиллар орасида экиш муддатлари муҳим аҳамиятга эга. Оптимал муддатларда экилган ўсимликлар қишгача яхши туплайди ва 4-5 поялар ҳосил қилади, етарли миқдорда қандлар ҳамда бошқа ҳимояловчи моддалар тўплаб яхши қишлайди. Баҳорги–ёзги даврда кам сийраклашади, яхши ривожланган йирик донлар сони кўп бошоқлар ҳосил қилади ва энг юқори ҳосилни таъминлайди.

Ҳар бир минтақа учун тупроқ иқлим шароити ҳисобга олиниб, оптимал экиш муддатлари аниқланади. Зарафшон водийсида ўтказилган тажрибалар ҳар бир нав учун оптимал экиш муддатлари мавжудлигини кўрсатади. Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтида ўтказилган тажрибалар экиш муддатлари кузда экилган кузги, баҳори дуварак навлар ҳосилдорлигига таъсири қуйидагича бўлишини кўрсатади.

6-жадвал

Буғдой уруғининг сифат кўрсаткичлари

Синф-	Уруғ тозалиги, %	Бошқа ўсимликлар уруғи аралашмаси	
		1 кг уруғликда, дона	унувчанлиги, %

лар	юмшоқ буғдой	қаттиқ буғдой	хаммаси	бегона ўт уруғлари	юмшоқ буғдой	қаттиқ буғдой
I	99	99	10	5	95	90
II	98	98	40	20	92	87
III	97	97	200	70	90	85

Биологик кузги навлар учун оптимал экиш муддати октябрнинг биринчи ўн кунлиги, баҳори навлар ва дуварак навлар учун октябрнинг иккинчи ўн кунлиги экиш учун оптимал ҳисобланади. Ҳозирги пайтда суғориладиган ерларда туманлаштирилган буғдой навлари экишни қисқа муддатларда ўтказилиши талаб қилинади.

Экиш усуллари. Кузги буғдой қаторлаб (қатор оралари 15 см), тор қаторлаб (қатор оралари 7,5 см), икки томонлама қаторлар кесиштирилган усулларда экилади. Тор қаторлаб экиш илғор усул ҳисобланади. Бунда ўсимликлар майдонда бир текис тақсимланади. Тупроқда етарли намлик ва озика моддалар бўлганда улар яхши ўсади, ривожланади, ёруғликдан, намликдан, озика моддалардан яхши фойдаланади, бир-бирини қисиб кўймайди, тупланиши ва маҳсулдорлиги юқори бўлади. Бунда ўсимликлар бегона ўтлар томонидан кам қисилади, тупроқдан намлик кам буғланади.

Кузги буғдойни тор қаторлаб ва қаторларни кесиштириб экишда тупроқда нам етарли бўлса ҳосилдорлик бўйича оддий қаторлаб экишдан афзаллиги йўқ.

Кейинги йиллардаги тажрибалар кузги буғдойни анғизга экадиган сеялкалар билан экиш яхши натижалар беришини кўрсатди. Анғизга экадиган СЗС-9 сеялкасида экиш, дискали сошникка эга СУК-24 экишга нисбатан 2-6 ц/га кўшимча ҳосил олишга имкон берган.

Уруғларни кўпайтириш учун кенг қаторлаб экиш усули кенг қўлланилади. Унинг энг қулай варианты (тасма) лента усулидир. Бунда лентага уч қатор, оралари 15 см қилиб жойлаштирилади. Ленталар ораси 45

см бўлади. Бунинг учун учта сошник экади, иккитаси ёпиб қўйилади. Бу усулда 1 га майдонга 50-70 кг уруғ сарфланади.

«Технологик излар» қолдириб экишда СЗ-3,6 сеялкасида 6; 7 ва 18; 19 сошникларда уруғ йўли беркитилади. Натижада экилмаган эни 45 см бўлган, тракторларни ўтиши учун «технологик из» қолади. Бундай излардан ўсимликни ўсиш давридаги парваришлар ўтказилади.

Экиш меъёрлари. Самарқанд қишлоқ хўжалик институтида ўтказилган тажрибаларда унумли буғдой нави 20.09; 10.10; 1.11 муддатларда экиш меъёри 3,0 млн/га бўлганда 66,2; 70,6; 63,6 ц/га, 4,5 млн/га экилганда 63,6; 77,6; 67,5 ц/га ҳосил олинган.

Тор қаторлаб, қаторларни кесиштириб экиш усулларида экиш меъёри 10 % оширилади. Қандайдир сабабларга кўра майда уруғларни экишга тўғри келса, уларни дона ҳисобидаги меъёри 10-12% га оширилади. Сабаби майда уруғлар унувчанлиги, ўрта ва йирик уруғларникига нисбатан паст бўлади. Бегона ўтлар билан ифлосланган далаларда ҳам экиш меъёри оширилади. Қалин экилган ўсимликлар бегона ўтларни қисиб қўяди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида экиш меъёрлари гектарига 3,0-4,5; 6,0 млн/га уруғ ҳисобида тавсия қилинмоқда.

Уруғларни экиш чуқурлиги. Кўплаб ўтказилган тажрибалар уруғлар яхши униб чиқиши учун тупроқдаги намлик сўлиш коэффициентида 4-5% юқори бўлиши лозимлигини кўрсатади.

Униб чиқаётган майсага тупроқнинг қаршилиги унинг механик таркибига боғлиқ бўлади. Майсаларнинг униб чиқишга айниқса оғир лой тупроқлар кўп қаршилик қилади. Шунинг учун оғир лой тупроқларда уруғлар 4-5 см чуқурликда экилади, ўртача кумоқ тупроқларда уруғлар 5-6 см, енгил тупроқларда 7-8 см чуқурликда экилади. Тупроқнинг юза қатлами жуда қуриб кетганда уруғлар енгил тупроқларда 8-10 см чуқурликда экилиши мумкин.

Экинзор парвариши. Кузги буғдойни бороналаш баҳорда ер етилиши билан ўтказилади. Унинг асосий вазифаси –экиш давомида зичлашиб қолган

тупроқ юзасини юмшатиш, ўсимликнинг нобуд бўлган қисмларини чиқариб ташлаш, бегона ўтларни йўқ қилишдир. Суғориладиган майдонларда баҳорда туп қалинлиги етарли бўлиб, ўсимлик яхши ривожланган экинзор, бегона ўтлардан тоза, катқалоқ бўлмаса бороналашни ўтказмаса ҳам бўлади.

Кузги буғдой эрта баҳорда, тупланиш фазасида, найчаланишнинг бошланишида азотли ўғитлар билан озиклантирилади.

Кузги буғдой эрта ва оптимал муддатларда экилса ҳамда ўсимликлар қиш тушгунча 1 м² да 1,3-1,6 м² барг юзаси ҳосил қилса далани бегона ўтлар билан ифлосланиши кескин камаяди. Бундай майдонларда ўсимлик куз, баҳор, ёз даврида яхши ривожланиб бегона ўтларнинг ривожланишига йўл қўймайди. Шунинг учун кузги буғдой ҳосилидан бўшаган далалар бегона ўтлардан анча тозаланган бўлади.

Шўра, ёввойи гултожихўроз, шамак ва бошқа бегона ўтларнинг 1 м² қалинлиги 50 ўсимликдан ошса, 1 гектаридан ўртача 30-70 кг азот, 10-15 кг фосфор, 50-70 кг калий ўзлаштиради. Бу миқдордаги озика элементлари 15-17 ц/га дон шакллантириш учун етарлидир. Бегона ўтлар суғорилганда ерларда маъданли ўғитларнинг самарадорлигини, фойдаланиш коэффициентини 30-40% камайтиради.

Бегона ўтларга қарши курашда гранстар 15-20 г/га, парднер 1,5 кг/га, базагран 48% 2-4кг/га, бенвел 24% 0,7-1,0 кг/га, дерби175SC 50-60 мл/га, пума супер 0,6-0,8 кг/га, серто плюс+ПАВ (адьювант «ДАШ») 200 мл/га, старане 200, 20%, 0,75-1,0 кг/га, хуссар 0,05-0,1 кг/га, меъёрда кузги буғдойни тупланиш фазасида 250-300 л/га сувга аралаштирилиб пуркалади. Бегона ўтларнинг тури, ривожланиш ҳолати, буғдойнинг ривожланиш фазаси ҳисобга олиниб, гербицидлар навбатлаштирилиб ёки аралаштирилиб қўлланилса самарадорлиги юқори бўлади.

Чанг, қаттиқ қоракуяга қарши кураш тадбирлари уруғларни экишга тайёрлашда қўлланилади. Занг, ун шудринг ва бошқа замбруғ касалликларига қарши ўсув даврида 25%, байлетон гектарига 0,5-1 кг, тилт – 0,5 кг,

фолликюр – 0,3-0,5 кг, альто супер – 0,5 кг, импакт 0,25-0,5 кг/га миқдорда 250-300 л сувга аралаштириб пуркалади.

Экинзорларда зараркунандаларга қарши кураш олиб боришда, улар келтирадиган зарарнинг бошланишини аниқлаш муҳим. Уларнинг 1м² сонига қараб заҳарли препаратлар қўлланиши бошланади. Масалан, ғалла зулуги 1м² 15-20 дон қўнғиз ёки 100 пояда 50 личинкада 5 донани, зарарли хасва ва хумкалла 2 донани, ширалар, трипслар 50 донани ташкил этса заҳарли препаратлар билан ишлаш тавсия этилади. Буларга қарши 5 % карате гектарига 0,15-0,25 ёки 5 % сумми альфа, 0,2-0,25 ёки 2,5% децис 0,35 кг миқдорда ўсув даврида қўлланиши мумкин. Кўрсатилган препаратлар 200-400 л сувга аралаштириб 1 гектарга пуркалади.

Ҳосилни йиғиштириш. Ҳосилни қисқа вақт давомида нобуд қилмасдан йиғиштириб олиш, дон етиштиришни кўпайтиришнинг муҳим резервларидан биридир. Кўпинча ҳосилни йиғиштириш пайтида нобуд бўлиши 10-20% ноқулай шароитларда 30% ва ундан кўп бўлиши мумкин. Нобудгарчилик янги навларни экиш, ўғитларни бўлиб бериш ва бошқа агротехник усуллари қўллашдан олинмайдиган қўшимча ҳосилдан кўп бўлиши мумкин.

Ҳосилни қисқа 9-12 кундан кўп бўлмаган даврда йиғиштириб олиш афзаллиги биологик асосланган.

Кузги буғдой ҳосили бир фазали (бевосита комбайнлар билан) ва икки фазали (олдин ўриб кейин йиғиб янчиб олиш) усулларда йиғиштирилади.

Ҳосилни бир фазали усулда ўриб йиғиб олишда, дон тўла пишганда «Сибиряк», СК-5 «Нива», СК-6 «Колос», Дон 1500, Енисей-1700, Джон –Дир, «Кейс» комбайнлари билан тўғридан тўғри ўриб янчиб олинади. Бу усулда паст бўйли ётиб, қолишга чидамли тўла пишиб етилган буғдойзорлар ҳосили йиғиштирилади. Ўрим ётиб қолган экинзорда 10 см дан ортиқ бўлмаган, узун бўйли ётиб қолган экинзорда 15-20 см баландликда ўтказилади. Ўсимликлар зич, ҳосилдорлик юқори майдонларда ўриш баландлиги 25 см ва ундан ортиқ бўлиши мумкин.

3.КУЗГИ БУҒДОЙНИ СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРДА ЕТИШТИРИШ ТЕХНОЛОГИК ХАРИТАСИ

№	Ишнинг номи	Сифат кўрсаткичлари	Агрегат таркиби		Хизматчи одамлар сони	Ўлчов бирлиги	Иш бошланишининг тахминий календар муддати
			Трактор автомобил русуми	К/Х машиналари			
1.	Ўтмишдош экин	Ғўза, беда, маккажўхори, дуккакли дон экинлари, картошка, сабзавот, полиз экинлари					
2.	Органик ўғит солиш	20-40 т/га	ТТЗ-80.10	РТП-5	2	т	20-25.IX
3.	Минерал ўғит солиш	P ₈₀ K ₆₀ кг/га	ТТЗ-80.10	РМУ-0,75	2	т	20-25.IX
4.	Хайдаш	25-27 см	Магнум Т-4А-01	ПД-4-4,5	1	га	30.IX
5.	Бараналаш	8-10 см	Т-4А-01	БЗТС-1	1	га	5. X
6.	Чизиллаш	12-14 см	Т-4А-01	ЧКУ-4А	1	га	5. X
7.	Модалаш	4-5 см	ТТЗ-60.10	МВ-6А	1	га	5. X

8.	Уруғларни экишга тайёрлаш	1 т уруғ 2 кг раксил 2% 2-3 кг витовакс	ПС-10А	ПС-10А	1	т	1. X
9.	Экиш билан озиклантириш	N-40, P-20, 4,5-5 млн.дона/га 180-220 кг/га	ТТЗ-80.11	СЗ-3,6 СЗС-9 ДЕМ-3,6	1	га	20. X
10	Суғориш	800-1000	Қўлда		1	га	20. X
11	Гербицид билан ишлаш	Гранстар 15- 20 г/га, Парднер 1,5 кг/га	ТТЗ-60.11	ОВХ-600	1	га	10-20. II
12	Озиклантириш суғориш	N-80, 800-1000 м ³ /га	ТТЗ-60.11	РУМ-0,5 қўлда	1	га	10. III
13	Касалликларга қарши курашиш	Байлетон 15- 20 г/га Фаликур 0,3- 0,5 кг/га		ОВХ-600	1	га	II-III
14	Зараркунданларга қарши курашиш	5% карате 0,15-0,25 кг/га 2,5 % десис 0,35 кг/га	ТТЗ-80.11	ОВХ-600	1	га	III-IV
15	Озиклантириш	N-60	ТТЗ-60.10	РУМ-0,5	1	га	20. IV
16	Суғориш	800-1000 м ³ /га	Қўлда			га	20. IV
17	Ҳосилни йиғиш		Кейс -2366 дон-1500 Б СК-5М-1 Йенисей- 1200-1М		1	га	20. VI
18	Ҳосилни ташиш		ТТЗ-60.10	2 ПТС-4-793	1	т	25. VI
19	Сомонни юклаш		ТТЗ-60.10	ПК-0,5	2	т	25. VI
20	Сомонни ташиш		ТТЗ-60.10	2 ПТС-4-793	1	т	25. VI

4. RESPUBLIKAMIZNI TARAKKIYOTINING 2011 YIL YAKUNLARI VA 2012 YILDAGI VAZIFALAR XAQIDA PREZIDENT I.A.KARIMOVNING MA'RUZALARI.

Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlar va jahon moliyaviy inqirozining salbiy ta'sirlariga qarshi ko'rilayotgan chora-tadbirlar samaradorligi Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki singari obro'li xalqaro moliyaviy va iqtisodiy institutlar tomonidan yuqori baholanayotganligi alohida ta'kidlandi. Jumladan, Xalqaro valyuta jamg'armasining 2011 yil noyabr oyida mamlakatimizga kelgan missiyasining bayonotida O'zbekiston izchil o'sishga yerishganligi va global moliyaviy inqirozga qarshi muvaffaqiyatli choralar ko'rayotganligi qayd yetilgan, shuningdek, o'rta muddatli istiqbolda

iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari saqlanib qolishi haqida ijobiy prognoz bildirilgan.

Vazirliklar, idoralar, xo'jalik birlashmalari va mahalliy ijro yetuvchi hokimiyat organlari rahbarlari oldiga iqtisodiyotni o'stirishning yuqori va barqaror sur'atlarini saqlab qolishni, makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlashni, shuningdek, iqtisodiyotni izchil isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikasiyalashni chuqurlashtirish, yangi, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish, mavjud quvvatlarni modernizasiyalash va texnologik jihatdan yangilash jarayonini jadallashtirish hisobiga mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishni taminlaydigan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish vazifasi qo'yildi.

Joriy yilning "Mustahkam oila yili" deb yelon qilinishi munosabati bilan 2012 yilga belgilangan maqsadlarga yerishish bo'yicha dasturiy chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu jumladan, jamiyatning ma'naviy asoslarini yanada rivojlantirishda oilaning ahamiyatini yuksaltirish, har bir oilaning moddiy farovonligini oshirish muammolarini hal yetishda davlat va jamiyat tomonidan yetibor va g'amxo'rlik kuchaytirilishi zarurligiga alohida yetibor qaratildi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanishi va yerishilgan natijalar

Prezidentimizning ta'kidlashicha mamlakatimizda o'tgan yili 6 million 800 ming tonna g'alla, 3 million 500 ming tonnaga yaqin paxta, 8 million 200 ming tonnadan ortiq sabzavot va poliz, qariyb 3 million tonna bog'dorchilik mahsulotlari yetishtirildi. Shu bilan birga, 6 million 600 ming tonna sut, 1 million 500 ming tonnadan ortiq go'sht, 3 milliard 500 million donadan ziyod tuxum tayyorlandi.

O'ZBEKISTONDA AHOLI JON BOSHIGA ASOSIY TURDAGI QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQRISH DINAMIKASI, KG

Mahsulotlar turi	1991 yil	2011 yil	2011 yil 1991 yilga nisbatan, % da
Meva	24,0	60,1	250,4
Uzum	24,0	35,1	146,2
Sabzavot	138,6	225,0	162,3
Kartoshka	15,1	60,5	400,6
Poliz	39,0	42,0	107,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi

Respublikamiz qishloq xo'jaligida bosqichma-bosqich amalga oshirib borilayotgan iqtisodiy islohatlarning borishini tahlil etish asosida ularning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin

Puxta o'ylangan dastur asosida 2008-2010 yillar davomida o'tkazilgan maqbullashtirish jarayoni natijalariga ko'ra fermer xo'jaliklarining yer maydonlari hajmi maqbullashtirildi.

Amalga oshirilgan maqbullashtirish jarayoni natijasida 2011 yil yakuniga kelib respublikamizdagi fermer xo'jaliklarining soni 215776 tadan 66134 tagacha yoki 69,4 % ga kamaytirildi, bunda bir fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan o'rtacha yer maydoni hajmini 27,4 gektardan 80,1 gektargacha ko'paytirishga erishildi.

O'rtacha bir fermer xo'jaligiga to'g'ri yer keladigan yer maydonlarini tarmoqlar bo'yicha olib qaraydigan bo'lsak, bu kshrsatkich paxtachilik va g'allachilikda 106,3 gektarga, sabzavotchilikda va polizchilikda 23,5 gektarga, bog'dorchilik va uzumchilikda 13,1 gektarga, chorvochilikda 205,0 gektarga teng bo'lmoqda.

Islohotlar davomida fermer xo'jaliklarini moliya-kredit va soliq mexanizmlari orqali qo'llab—quvvatlashning samarali tizimiga asos solindi:

- davlat ehtiyoji uchun xarid qilinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari uchun imtiyozli kreditlash tizimi yo'lga qo'yildi.
- fermer xo'jaliklari uchun yerlarning unumdorligiga bog'liq bo'lgan yagona yer solig'i to'lash bo'yicha imtiyozlar joriy etildi.
- Fermerlarga texnika vositalarini imtiyozli shartlarda lizing asosida yetkazib berish tartibi joriy etildi.
- fermer xo'jaliklari uchun imtiyozli kreditlash tizimi yaratildi.

- ball – bonitenti past yerlarda paxta va g'alla yetishtiradigan fermer xo'jaliklarining zararini qoplash maqsadida ularga moliyaviy yordam berish tizimi joriy etildi.
- prrigasiya va meliorasiya tizimini davlat tomonidan qo'llab quvvatlash amaliyotga joriy etildi.

Respublikamizda 2003-2011 yillarda davlat yehtiyohlari uchun paxta va g'alla yetishtiruvchi qishloq xo'jalik korxonalariga ajratilgan imtiyozli kreditlar, mln. so'mda

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida qishloq xo'jaligi sohasida **bir qator soliq va bojxona imtiyozlari** qo'llaniladi:

янгидан ташкил этилган пахта, ғалла, сабзавот, полиз, картошка ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш фермер хўжаликларига 2 йил муддатга, боғдорчилик ва узумчиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари 5 йил муддатга ягона ер солиғи тўлашдан озод этилган

фермер лойиҳа асосида ўз ҳисобидан ўзлаштирган ер учун беш йил давомида ягона ер солиғи тўлашдан озод қилинди

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 мартдаги 304-сонли қарорига асосан чет эл техникалари олиб келишда қўшилган қиймат солиғи ва бојхона тўловлари, ҳамда чет эл техникалари учун эҳтиёт қисмлар олиб келишда қўшилган қиймат солиғидан озод этилган

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 мартдаги 308-сонли қарорига мувофиқ чет эллардан чорва моллари олиб келишда қўшилган қиймат солиғи тўловларидан озод этилган

2006-2011 YILLARDA RESPUBLIKA BO'YICHA YANGI SOTIB OLINGAN QISHLOQ XO'JALIGI TEXNIKALARI QISHLOQ XO'JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLI YO'NALISHLARI

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган аграр тармоқни ривожлантиришнинг истиқболли дастури қуйидаги энг

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohatlarni uzviy ravishda amalga oshirishda Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan ilgari surilgan ustuvor yo'nalishlar biz kabi mutaxassislarining asosiy dasturiamal vazifalarimizdan biri bo'lib qolishi lozimligi yeng muhim burchimizdir.

5. МАМЛАКАТНИ МОДЕРИНИЗАЦИЯ ҚИЛИШ, КУЧЛИ ФУҚОРАЛИК ЖАМИЯТНИ БАРПО ЭТИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА УСТИВОР ВАЗИФАЛАРИ

Президентимиз Ислом Каримов парламент кўшма мажлисини маърузасида парламент томонидан амалга оширилган, эришилган ютуқларни қайд этиш билан бирга икки палатали парламент фаолиятидаги айрим камчиликлар ва нуқсонлар фойдаланилмай қолган имкониятлар ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини баён этди. Албатта бу олий мажлиснинг келгуси 5 йиллик фаолиятининг асосий вазифалари ва устивор йўналишлари белгилаб олинаётган бир шароитда муҳим аҳамиятга эга. Камчилик ва нуқсонлар фойдаланилмай қолган имкониятлар ҳамда вазифа ва устивор йўналишлар куйдагилардан иборат қилиб кўрсатилди:

Биринчидан, қонунчилик палатиси фаолиятидаги энг катта камчиликлардан бири унинг қонун ижодкорлиги ишлари бўйича чуқур ва ҳар томонлама пухта ишлаб чиқилган мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий , ижтимоий-сиёсий ислоҳатларни ўз ичига олган, узоқ истиқболга мўлжалланган ўз дастурларига эга эмасдигида кўринади. Бу кўпинча қонунларнинг аниқ бир тизимга ривоя қиладиган ҳолда уларнинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар томонидан киритилишга қараб қабул қилишишига олиб келаётган сабаблардан биридир.

Иккинчидан, депутатлар қонунчилигининг сустрекчилиги туфайли иқтисодий, сиёсий гуманитар соҳаларда жадал ривожланаётган ислоҳатларни амалга ошириш учун ҳаётининг зарур бўлган қонунлар киритилмаган, ташаббус билан чиқмаганлиги. Кейинги 5 йил ичида Қонунчилик палатасига тақдим этилган 297 та қонун лойиҳасидан 44 таси депутатлар ташаббуси билан киритилган ҳолос.

Айни пайтда 42 та қонун лойиҳаси бевосита Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тақдим этилган. 160 дан зиёд лойиҳаси эса мамлакат ҳукумати (Вазирлар Маҳкамаси) томонидан киритилган бўлиб, уларнинг

аксарияти Ўзбекистон Республикаси Призеденти Фармонлари ва қарорларининг ижросини мауносабати билан тақдим этилган.

Учинчидан, қабул қилинаётган қонунларнинг сифатини яхшилаш талаб этилади. Уларнинг кўпчилик амалдаги қонун ҳужжатларига қушимчалар киритишига қаратилган бўлиб, кодификациялаш тавсифлари даражада тизимлашув мазмунига эга эмас. Қабул қилинадиган қонун амалдаги қонун ҳужжатларидан фарқ қиладиган тафовутларга йўл қуйилган бошқа ҳужжатларга ҳавола қилиш ҳолатлари кўп. Асосий камчиликлар шундаки қабул қилинадиган қонунларда аксарият ўринларда ана шу қонун ҳужжатларидан ҳаётий тдбиқ этилишини таъминлайдиган процессуал механизмларнинг мавжудмаслигида кўзга ташланади. Бу эса ўз-ўзини ушбу ҳужжатларнинг қўлланилиши сезиларли даражада қийинлаштиради. Қонунларнинг ижро этилмаслигига ҳуқуқий ишимиз яъни ҳар қандай ҳуқуқий нормаларини инкор қилишишига ҳуқуқини бўлган амалиётни самарадорлигининг пасайишига олиб келади.

Тўртинчидан, қонунда кўзда тутилган депутатлик назорати ҳуқуқий қўллаш амалиётини такомиллаштиришга таъсир кўрсатиш шаклларида сунт фойдаланилмоқда. Қонунчилик палатаси ўтган давр фаолиятида атиги бир нечта хусусан иновацион технологияларни ишлаб чиқишга жорий этиш, кимё саноати корхоналари қурилишини жадаллаштириш ва янги ткрдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ масалалар бўйича парламент сўрови амалга оширган, бу етарли эмас, албатта.

Бешинчидан, парламент депутатларнинг ўз сайлов округидан тизимли фаолиятини сезиларли даражада яхшилаш талаб этилади. Бундай тадбир депутатга сайловчилар ўз фаолиятларида қандай муаммоларга дуч келаётгани уларни ҳал этиш заруратини аниқлаш учун имкон берган бшлар эди. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатининг сайлов округидаги фаолиятини ташкил этиш тартиби” палата томонидан тўртинчи йилидагина , 2008 йилнинг май ойига келиб ишлаб чиқилган ва қабул қилинган.

Олтинчидан, қуйи ва юқори палаталар амалий фаолиятининг дастлабки даврида ҳар икки томоннинг ўз амбицияларини намоён этиши билан боғлиқ бўлган жиддий муаммолар кузатилди. Бундай зиддиятлар қонунларни қабул қилиш муддати ва сифатига салбий таъсир кўрсатди. Умуман, Президентимиз мамлакатимиздаги олий қонун чиқарувчи орган Олий Мажлис томонидан амалга ошириладиган қонун ижодкорлиги жараённинг мустақил таркибий қисми бўлган ҳар қайси палата фаолияти таъминлаш жараёни қийинчилик билан йўлга қуйилди деб таъкидлайди.

Сенат ва унинг аъзолари қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга эмас. Сенат бу вакиллик органи ва унинг кшхўпчилик қисми халқ депутатлари вилоят. Туман ва шаҳар кенгашларининг депутатлари сифатида мамлакатимиз олий қонун чиқарувчи органида ана маҳаллий кенгашларнинг ваколатли вакили ҳисобланади. Шу боисдан ҳам сенаторлар ўз фаолиятида. Қонунларни муҳокама этиш ва қарорлар қабул қилинди. Биринчи навбатда, умумдавлат манфаатларидан келиб чиқиб, бу қонунлар ўзлари вақл бўлган ва минтақалар манфаатлари нуқтаи назаридан кўриб чиқишлари тўлиқ қонуний асосга эга.

Шунинг учун ҳам Сенат томонидан айрим қайтарилган қонун лойиҳалари моҳияти, маъно- мазмуни бўйича қуйи ва юқори палаталар келишув комиссиялари доирасида вужудга келадиган бахс- мунозаралар демократик парламент ишини табиий соғлом шакли сифатида қарамоқ лозим.

Айниқса янгидан сайланган парламент сифат жиҳатдан янгича сиёсий ижтимоий шароитда фаолият юритиш аён бўлади. Бугунги кунда давлат ва жамият қурилиш соҳасида мамлакатимиз олдида улкан вазифалар турибди. Жаҳон молиявий- иқтисодий инқирози давом этаётган оғир бир шароитда иқтисодиётимизнинг янада барқарор ривожланишини таъминлаш уни диверсификация ва модернизация қилиш, ишлаб чиқаришни қайта жихозлаш каби ишларни изчил давом эттириш зарур.

Минтақамизда ва бутун дунёда юзага келаётган мураккаб геосиёсий шаротда мамлакатимиз хавфсизлиги, барқарорлиги, тинч ва осойишта

хаётини сақлаш каби вазифаларни бажариш жондан азиз фарзандларимизнинг бугунги ва эртанги куни ана шу масалаларнинг муваффақиятли ҳал этилишига ҳам боғлиқдир. Қушни Афғонистон 30 йилдан буён давом этаётган қуролли можаранинг хавф-хатари, минтақамиздаги тинчлик ва барқарорликка нисбатан таҳдиди ҳам сақланиб қолмоқда. Шу боисдан Президентимиз Ислон Каримов ўз маърузасида бу ҳолатни, можорани фақат ҳарбий йул билан ечиб бўлмаслиги ҳақидаги фикрни биринчи ўринга қўйди. Можорани сиёсий йул билан ҳал этиш мақсадида “6-2” мулоқат гуруҳини “6-3” гуруҳига айлантириш ҳақидаги таклифи илгари сурилган эди. Мазкур гуруҳга Афғонистонга чегарадошолти мамлакат:

Эрон Ислон Республикаси, Хитой Халқ Республикаси, Покистон Ислон Республикаси, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон + АҚШ ва Россия давлатлари кирган эди. (1997-2001 йиллар). “6-2” мулоқат гуруҳини “6-3” мулоқат гуруҳига айлантириши, яъни унга НАТО ваколатхонасининг иштирокини таъминлаш масаласини 2008 йилнинг 3 апрелида Бухарестда НАТО СТАН (Евроатлантика ҳамкорлик кенгаши) 15-16 июнида Екатеринбург шаҳрида ШХТ давлат раҳбарлари кенгашларида бир неча бор. Президентимиз томонидан кўтарилган эди. Лекин аҳвол ижобий томонга ўзгариш ўрнига, аксинча Афғонистонда кескинлик кучайиб бораётганлигини юртбошимиз яна бир бор таъкидлаб ўтди. Дунёдаги кўпгина давлатлар афғон муаммосини фақат ҳарбий йул билан ҳал этиш мумкин эмаслигини ҳар томонлама англаб амалий хулосаларга келмоқда.

Бугунги кунда дунёдаги кўпгина давлатлар томонидан Афғонистонга амалий ёрдам кўрсатилмоқда. Ўзбекистон ҳам ҳозирги вақтда яқин қўшни давлат сифатида Афғонистонга катта ёрдам бермоқда. Жумладан 2010 йилда Ўзбекистон Афғонистонга етказиб бораётган электр энергияси миқдори ўтган йилларга нисбатан олти баробар оширилди. Шу кунларда Ўзбекистоннинг қурувчи ва матахасислари томонидан “Термиз-Хайратон-

Мозори Шариф” темир йўлини куриш ишлари бошланиб, у йил охирига қадар якунига етказилди.

Президентимиз умуман парламентнинг бугунги кунда минтақамизда тинчлик ва хавфсизликни мустақамлаш масаласида маъсулиятли катта эканлигига диққатни қаратди. Президент Ислоҳ Каримов яна бир бор парламентимизда юксак ташаббускорликни қонун ижодкорлиги фаолияти самарадорлигини ошириш, ҳар бир депутат ва сиёсий партиядан эса аввало улар сайлов даврида ўз зиммасига олган мажбуриятларни нухта ва виждонли талаб даражасида адо этилишига асосий эътиборни қаратди. Қонунчилик палатасида ҳам Сенатда ҳам олдимизда турган ишларнинг амалий дастурини тайёрлаш жараёнида ана шу вазифаларнинг барчаси ҳисобга олинишини охиригача нухта ишлаб чиқилишига ишонч билдирди. Шунингдек юртбошимиз ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган қуйидаги масалалар доимий эътиборимиз марказида туришига асосий диққат қаратилди.

Агар биз иқтисодий ва ижтимоий соҳани ислоҳ этиш жараёнларини ижтимоий- сиёсий ва суд-ҳуқуқ тизимини мунтазам янгилаб бориш жараёнлари билан ўзаро аниқ ва чуқур узвий боғлиқ ҳолда амалга оширишни таъминламас эканмиз, мамлакатимизни модернизация қилиш борасида белгилаб олган юксак марраларимизга эриша олмаймиз. Бунда : 1) ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципига риоя қилган ҳолда парламент ҳокимиятнинг ролини кўчайтириш керак; 2) кўппартиявийлик тизимини ривожлантириш, сиёсий партиялар фаолигини кескин ошириш, улар ўртасидаги рақобат асосидаги курашни кучайтириш лозим. Ҳар бир партия парламентда ғоя ва дастурлар бирлашувини йўлга қўйиш даркор. Қонунчилик палатасидаги турли сиёсий фраксиялар ўртасидги рақобат қанчалик кучли бўлса, партиянинг ғоялари дастурий вазифалари ҳаётга муваффақиятли татбиқ этилади. Бу эжараён қабул қилинадиган вонунларнинг сифатини оширади.

Парламентимиз ва маҳаллий вакиллик органлари- Кенгашлар олдида турган иккинчи ғоят муҳим вазифа қабул қилинган қонунларни ижро этувчи

хокимят, яъни ҳукумат томонидан марказда хокимликлар томонидан эса жойларда қандай бажарилаётгани устида қатъий парламент назоратини депутатлик назоратини ўрнатишдан иборат. Бунда 1) Қонунчилик палатаси ва Сенатда қонунлар ижроси давлат дастурлари бажарилиши юзасидан ахборот ва ҳисоботлари камдан-кам муҳокама қилинади: 2) Парламент бундай ҳисоботларни эшитиш яъни танишув хусусиятига эга: 3) кўрилаётган масала бўйича комиссия позицияси аниқ белгилаб олинмаган, пухта ишлаб чиқилган дастур ва ҳужжатлар қабул қилинмаган: 4) қонун чиқарувчи хокимят назорат ваколатларини амалга ошириш қонунда кўзда тутилган ҳуқуқий норма ва механизмлардан марказ ва жойларда кенг фойдаланиш чораларини кўриш керак: 5) давлат раҳбарлари ўзига ишониб топширилган қонун ҳужжатлари ижросини таъмин этишлари даркор: 6) ижро хоқимияти қонунларнинг қандай бажарилиши бўйича ҳисоботларини тинглаб бориш амалиётини кенгайтириш зарур: 7) парламент назоратини амалга оширишда давлат тузилмаларнинг иқтисодий соҳага асоссиз аралашувини камайитириш керак. Парламент назоратининг парламент сўрови, парламент ҳисоботини эшитиш каби шаклларида кенг фойдаланиш лозим: 8) бу вазифаларнинг бажарилиши бўйича жавобгарлик барча бўғиндаги давлат хоқимияти идоралари раҳбарлари ва прокуратура зиммасига юклатилиши лозим: 9) парламент назоратини кучайтиришда оммавий ахборот воситалари кенг жамоатчилик иштирокини таъминламоқ зарур.

Парламентнинг мамлакатимизда кучли фуқоралик жамиятини шакллантиришга қаратилган демократик янгиланишлар, либерал ислоҳатлар тарғиботчисига айланишига эришиш энг асосий вазифа бўлмоғи зарур. Бунда: 1) фуқораларнинг мамлакат бошқарувидаги ролини ошириб боришни асосий ўринга қуядиган “Кучли давлатдан кучли фуқоралик жамияти сари” дастурини амалга оширишни фаоллаштириш даркор: 2) фуқоралик жамияти институтларнинг ривожлантиришни талаб этади: 3) сиёсий партияларнинг марказда ва жойларда ижро этувчи хоқимят идораларини шакллантиришда фаол таъсирини кучайтиришда ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлардан тўла

фойдаланиш даркор: 4) маҳаллий кенгашлардаги партиялар гуруҳлари фаолиятини ва унинг таъсирини ошириш лозим: 5) қонунчилик фаолиятининг муҳим йўналиши бўлган фуқоралик жамияти институтлари нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг меъёрий – ҳуқуқий базасини ривожлантириш керак. Бу институт ва ташкилотлар қарорлар қабул қилиш ўзлари мансуб бўлган ижтимоий қатлам, тузилмалар манфаатини химоя қилиш тизимида муносиб ўринга эга бўлсин.

Бугунги кунда экологик йўналишдаги 100 дан ортиқ нодавлат, нотижорат ташкилотни бирлаштириган Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига сайланган депутатлар олдида катта ва маъсулиятли вазифалар турибди. Бу вазифаларни бажариш қуйидагиларни тақоза этади: 1) атроф – муҳитни муҳофаза қилиш соҳасига оид қонунчиликни янада ривожлантириш: 2) марказ ва жойларда давлат ҳокимияти идоралари шу соҳага оид қабул қилинган ҳужжатларнинг сўзсиз бажарилишини таъминлашда кўмаклашиш: 3) Ўзбекистон Экологик ҳаракати юксак депутатлик манбаридан туриб, атроф- муҳитнинг янада самарилароқ муҳофаза қилиш: 4) аҳолини экологик хавф ҳамда тажавузлардан химоялаш улкан имкониятларни қўлга киритиш.

Фуқоралик жамияти институтлари жумладан фуқораларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг жамият ва давлат қурилиши тизимидаги ҳуқуқ ҳамда ваколатларини кенгайтиришга қаратилган қонунчиликни такомиллаштириш масаласи устивор йўналишга айланиши зарур. Бу устивор йўналишда самарали натижаларга эришиш қуйидаги вазифаларини амалга ошириш лозим: 1) маҳалла тизимининг таъсири ва аҳамиятини янада ошириш: 2) ёшлар маънавий - ахлоқий тарбияси билан боғлиқ масалаларни ечиш, ижтимоий соҳанинг самарали фаолият эритишини таъминлаш жойларда жамоат тартиби ва хавфсизлигини сақлашни кучайтириш: 3) маҳалла фаолиятининг ҳуқуқий базасини такомиллаштириш унинг самарали фаолият юритиш механизми ва ваколатларини кенгайтириш: 4) маҳаллаларда аҳолини ижтимоий-қўллаб қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий

бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш йўлида бошлаган ишларимизни изчил давом эттириб янги босқичга кўтариш: 5) бошқарув идоралари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишда маҳалла вазифаларини кенгайтириш: 6) давлат ижтимоий дастурларини ҳаётга тадбиқ этишда амалга оширилаётган ишлардан жамоатчиликни кенг хабардор қилиш мақсадида давлат органларининг ўзини-ўзи бошқариш идоралари билан мустаҳкам ҳамкорлигини таъминлаш: 7) оқсоқоллар ва уларнинг маслаҳатчиси этиб муносиб номзодлар сайланишини таъминлайдиган фуқоралар йиғини раислари (оқсоқоллар) ва уларнинг маслаҳатчиларини сайлаш тизимини янада такомиллаштириш:

Бугунги ҳаётнинг олдимизга фуқоралик жамияти институтлари тизимида оммавий ахборот воситаларнинг ўрни ва ролини янада мустаҳкамлаш вазифасини қатъий қилиб қўймоқда. Оммавий ахборот воситаларини янада эркинлаштириш нодавлат матбуот нашрлари, радио телевидения фаолиятини жонлантириш уларнинг Интернет глобал тармоғига кириш имкониятларини кенгайтириш олиб борилаётган ислоҳатлар сиёсатини очиқлиги ва ошқоралигини таъминлашга кучли фуқоралик жамиятининг изчил шаклланишига мадад бериши даркор. Бунда 1) миллий матбуотимизнинг сифати.

6. ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ «ЖАҲОН МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗИ, ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШНИНГ ЙЎЛЛАРИ ВА ЧОРАЛАРИ» КИТОБИ ВА УНДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ВАЗИФАЛАР.

Бугунги куннинг энг долзарб муаммоси – бу 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий инқирози, унинг таъсири ва салбий оқибатлари, юзага келаётган вазиятдан чиқиш йўлларини излашдан иборат.

Аввало, жаҳон молиявий инқирози ҳақида.

Бу инқироз Америка Қўшма Штатларида ипотекали кредитлаш тизимида рўй берган танглик ҳолатидан бошланди. Сўнгра бу жараённинг миқёси кенгайиб, йирик банклар ва молиявий тузилмаларнинг ликвидлик, яъни тўлов қобилияти заифлашиб, молиявий инқирозга айланиб кетди.

Жаҳон молиявий инқирозининг ҳар бир мамлакатга таъсири, ундан кўриладиган зарарнинг даражаси ва кўлами биринчи навбатда шу давлатнинг молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг нечоғлиқ барқарор ва ишончли эканига, уларнинг ҳимоя меҳанизмлари қанчалик кучли эканига боғлиқлигини исботлашга ҳожат йўқ, деб ўйлайман.

Шу ўринда Ўзбекистонда молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам захиралар яратилганини ва зарур ресурслар базаси мавжуд эканини таъкидлаш жоиз.

Шу борада 2006 йилда ташкил этилган «Микрокредитбанк» нинг фаолияти хусусида алоҳида тўхталиш жоиз. Мамлакатимиз ҳудудларида 78 та филиали ва 270 дан зиёд минибанки фаолият кўрсатаётган мазкур банк кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тармоғини кредитлар билан таъминлашга хизмат қилмоқда.

2007–2008 йиллар давомида ўзлаштирилган чет эл инвестициялари ҳажми 2,5 баробардан кўпроқ ошганининг ўзи ҳам буни тасдиқлаб турибди.

Умуман, 2009 йилда мамлакат иқтисодиётига киритиладиган хорижий ва ички инвестицияларни ҳисобга олганда, капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажми камида 25 фоизини ташкил этади.

Табиийки, юқорида келтирилган мисол ва рақамлардан тобора чуқурлашиб бораётган жаҳон молиявий инқирози мамлакатимизга таъсир кўрсатмайди, бизни четлаб ўтади, деган хулоса чиқармаслик керак. Масалани бундай тушуниш ўта соддалик, айтиш мумкинки, кечириб бўлмас хато бўлур эди.

Бир сўз билан айтганда, мамлакатимизда глобал инқирознинг оқибатларини, бугунги ва эртанги кутиладиган таъсирини ҳисобга олган ҳолда, қатъий, ҳар томонлама ўйланган кенг қўламли лойиҳалар бугун амалга оширилмоқда.

Албатта, мамлакатимизда бундай чора-тадбирлар татбиқ қилиниши билан бир қаторда бу жиддий синовни енгиш, ҳеч шубҳасиз, кўп жиҳатдан ҳаммамиздан аввало масъулиятимизни теран ҳис қилишни, барча имконият ва ресурсларимизни ишга солишни талаб қилади.

2008 йилда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари 9 фоизни, саноатда 12,7 фоизни, жумладан, истеъмол товарлари ишлаб чиқаришда 17,7 фоизни ташкил этди, хизмат кўрсатиш ҳажми 21,3 фоизга ўсди.

Иқтисодиётнинг бошқа муҳим тармоқлари ҳам барқарор суръатлар билан ривожланди: қурилиш – 8,3 фоиз, транспортда юк ва йўловчи ташиш ҳажми – 10,2 фоиз, савдо соҳаси – 7,2 фоиз ўсди. Қишлоқ хўжалигида 4,5 фоиз ўсишга эришилиб, 3 миллион 410 минг тонна пахта хом-ашёси тайёрланди, 6 миллион 330 минг тонна ғалла, шу жумладан, 6 миллион 145 минг тонна буғдой етиштирилди.

2008 йилда ўртача иш ҳақи бюджет ташкилотларида 1,5 баробардан зиёд, бутун иқтисодиёт бўйича эса 1,4 баробар ошди. Натижада ўртача иш ҳақи миқдори 300 АҚШ долларидан ортиқ бўлди. Аҳолининг реал даромадлари эса йил давомида жон бошига 23 фоиз кўпайди.

2009 йилни олдиған бўлсак, ўртача иш ҳақи миқдорини бюджет соҳасида – ва шунга мос равишда хўжалик юритувчи субъектларда ҳам – 1,4 баробар ошириш кўзда тутилмоқда. Инфляциянинг ўсиш кўрсаткичини 7 – 9 фоиз даражасида сақлаб туриш мўлжалланмоқда.

Мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилгани асосий омил бўлиб келмоқда. 2008 йилда иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 6,4 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди. Бу 2007 йил билан таққослаганда, 28,3 фоизга кўп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 23 фоизни ташкил этади.

Кейинги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётига киритилаётган хорижий инвестициялар ҳажмининг изчил ва барқарор ўсиб бораётган эътиборга сазовордир. 2008 йилда 1 миллиард 700 миллион АҚШ доллари миқдоридаги хорижий инвестициялар ўзлаштирилди. Бу 2007 йилдагига нисбатан 46 фоиз кўп демакдир. Энг муҳими, хорижий инвестицияларнинг 74 фоизини тўғридан-тўғри инвестициялар ташкил этди. Жаҳон инқирози давом этаётганига қарамасдан, 2009 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этиладиган хорижий инвестициялар ҳажми 1 миллиард 800 миллион долларга кўпаяди, бунинг тўртдан уч қисми тўғридан-тўғри инвестициялардир.

2008 йилда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг самарадорлигини янада ошириш принципиал муҳим аҳамиятга эга эканини инобатга олиб, фермер хўжаликларига ажратилаётган ер майдонларини оптималлаштириш борасида зарур ишлар амалга оширилди.

Дастлаб зарар кўриб ишлайдиган, рентабеллиги паст ва истиқболсиз ширкат хўжаликларини тугатиш негизида ташкил этилган хусусий фермер хўжаликлари бугунги кунда ҳақли равишда қишлоқда етакчи бўлинга – қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи асосий кучга айланди.

Ҳар йили фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш учун катта миқдорда моддий ресурс ва маблағлар ажратилмоқда. Фақат ўтган 2008

йилнинг ўзида қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг энг муҳим турларини етиштириш учун 1 триллион сўм, жумладан, пахта тайёрлашга – 800 миллиард сўм, ғалла етиштиришга 200 миллиард сўм маблағ аванс тариқасида берилди. 2009 йилда ушбу мақсадлар учун 1 триллион 200 миллиард сўм йўналтирилади.

Бугунги кундаги асосий вазифамиз – ҳар бир лойиҳани қисқа муддатларда барча манфаатдор тузилмалар, биринчи навбатда, хорижий инвесторлар билан биргаликда батафсил кўриб чиқиш, улар бўйича келишувларни охирига етказиш ва 2009 – 2014 йилларга белгиланган ушбу стратегик муҳим дастурнинг қабул қилинишини тезлаштиришдир.

Юқорида зикр этилган вазифаларни инобатга олган ҳолда, 2009 йилги иқтисодий дастуримизнинг иккинчи энг муҳим устувор йўналиши – бошланган таркибий ўзгаришларни ва иқтисодиётни диверсификация қилиш жараёнларини давом эттиришдир.

Маҳсулот рақобатдошлигини таъминлаш учун ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш бўйича катта ва кичик лойиҳаларни излаш, бунинг учун зарур маблағ ва манбаларни топиш – бу ҳар бир корхона раҳбари ва муҳандис-техник ходимларининг биринчи навбатдаги энг муҳим вазифаси ва мажбурияти бўлмоғи керак.

Алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган навбатдаги энг муҳим устувор вазифа – қишлоқда турмуш даражасини юксалтиришга, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг кўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир.

7. ХАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАФСИЗЛИГИ ТАДБИРЛАРИ

Атмосфера мухитининг ифлосланишида кишиларнинг хўжалик фаолияти туфайли вужудга келган хар хил кимёвий моддаларнинг роли катта. Хозирда саноат корхоналари ва маиший хизмат кўрсатиш камбинаторларининг ана шундай чиқиндиларнинг миқдори жуда хам кўпди. Атроф мухитни ифлослантирувчи асосий манбалардан бири захарли химикатлардир. Захарли кимёвий препаратлар умумий холда пестидцидлар деб юритилади. Пестидцидлар соғлиқни сақлашда ва айниқса қишлоқ хўжалигида кўплаб ишлатиламоқда.

Захарли химикатлар бир неча, турга бўлинади : Чунончи, ўсимликларнинг ўсиши ва ривожлача нишга таъсири кимёвий моддалар – регуляторларда, баргини тукувчи препаратлар дефолиантлар : шунингдек хашоратлар ва кемирувчиларни қирувчи препаратлар уларни жалб этувчи хашоратларни ва бошқаларни стеризицалайдиган препаратлар ва хокозо.

Ўсимликларни ўсишини тартибга солувчи пестийидлардан самарали ва илмий асосда фойдаланилса, хосилдорлик 10 % дан -80 % гача ошади. Айниқса , улар донли ва айрим полиз, хамда мевали экинлари учун жуда ката фойда беради .

Пестицидларнинг ишлата верилиши оқибатида захарга чидамли зараркунандалар кўпайиб, уларнинг табиий кушандалари ва хашоратлари эса қирилиб кетмоқда. Хозирги вақтда 150 кг /га яқин хашорат турлари захарли химикатларга мослашиб олган. Уларнинг ярми қишлоқ хўжалиги зараркунандаларни, камонлари эса касал тарқатувчилардир.

Қишлоқ хўжалигида ва айниқса халқ хўжалигида зараркунандаларга қарши курашда захарли химикатларни қўллаш методидан воз кечиб бўлмайди. Чунки, бу метод оркали кўпгина қўшимча махсулотлар олинаётганлиги маълум. Аммо захарли химикатлар фойда келтирш билан бирга ката зарар хам келтиради.

Бндай перепаратларнинг хоссасини, унинг тахсиллик даражасини парчаланиш муддатини, жойини ланг шафт хусусиятларини тўғри билиш керак.

Атроф-мухитни ифлосланишига олиб келмайдиган, кичик организмга хафли бўлган фосфирли органик пестицидлар (фосфорорганик); корбофос, рогерметофос ва бошқалар кишлок хўжалигида қўлланилиб келинмоқда.

Фойдали ҳайвонлар ва ўсимлик организмларга зҳён йетказмаслик, ҳамда ўсимликларнинг хосилдорлигини ошириш географик мухити ифлослантирмаслик учун зараркунандалрга қарши кураш чораларидан бири ўсимлик уруғларни экишдан олдин пестицидлар билан қайта ишлашдир. Бундан ташқари зараркунанда организмларнинг эркакларини нур тасирида стерилизацияланган орқали уларнинг кўпайишига чек қўйилмоқда. Назарий хисоблашларга кўра, бу усул натижасида туртинчи авлоддан кейин хашорат популяцияси йўқолиши мумкун

8. O'ZBEKISTONDA EKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

O'zbekistonda erishilayotgan taraqqiyotning barqaror sur'ati iqtisodiyotni isloh qilishning beshta muhim tamoyiliga asoslangan va dunyo hamjamiyati tomonidan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning «o'zbek modeli» sifatida tan olingan yo'lning naqadar to'g'ri ekanligidan dalolatdir.

So'nggi yillarda erishilgan natijalar, mamlakatimiz nafaqat global inqiroz tahdidlariga qarshi tura olish, balki iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'ati, yuqori hayot darajasi va xalq farovonligini ham ta'minlaganini ko'rsatmoqda. O'zbekiston bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida huquqiy demokratik davlatni muvaffaqiyatli shakllantirish barobarida tabiatga madaniyatli munosabatda bo'lish me'yorlariga ham amal qilmoqda. Tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirayotgan barcha mamlakatlar kabi yurtimiz uchun ham barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishishning ekologik jihatlarini hisobga olish muhim ehtiyoj hisoblanadi. Ekologik omilning qat'iy xususiyati shunday shartlar bilan bog'liqki, unga ko'ra, mamlakatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojini oldindan aytish mumkin.

Orol dengizi suv sathining keskin pasayishi tufayli yuzaga kelgan ekologik fojia Orol havzasidagi ekologik barqarorlikni qariyb izdan chiqardi. Jumladan, nafaqat ichimlik suvi, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotning deyarli barcha jabhalari uchun ham sezilarli darajada obi-hayot taqchilligi yuzaga keldi. SHu bois jahon hamjamiyati Markaziy Osiyo mintaqasida dunyodagi eng jiddiy ekologik falokat o'chog'i paydo bo'lganini allaqachon tan olgan. SHuning uchun ham so'nggi bir necha o'n yillik davomida butun dunyo sayyoramizning tabiiy-iqlim va suv-ekologiya bo'yicha barqarorligini siyosiy jihatdan va davlatlararo munosabatlar bilangina chegaralab bo'lmasligini anglab etdi. CHunki ushbu ekologik muammo Orolbo'yi havzasida yashovchi ko'p millionli aholining turmush tarziga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Bu ekologik tanazzul bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan va

global ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yaxlit hamda murakkab majmuini vujudga keltirdi. Bu — fojia yuz bergan hudud uchungina xos bo'lmay, balki global oqibatlariga olib kelishi mumkinligini butun dunyo ko'z o'ngida isbotladi. Oqimi tobora kamayib borayotgan daryolar suvidan borgan sari ko'proq foydalanilayotgani va daryo resurslari kamayib borayotgani hamda o'tgan asrning so'nggi o'n yilligida yog'ingarchilikning oldingi davrlarga nisbatan sezilarli kam bo'lgani mintaqada tuz va suvning tabiiy mutanosibligi buzilishiga olib keldi. Natijada, bir paytlar yopiq suv havzalari ichida kattaligi jihatidan dunyoda to'rtinchi o'rinda turgan Orol dengizi qariyb «o'lik dengiz»ga aylandi. Uning qurigan tubida 5 million gektardan ziyod ekologik muammo o'chog'i hisoblangan yangi Orolqum cho'li paydo bo'ldi va u o'ziga tutash hududlarga tuzqumli bo'ronlar tarqatuvchi makonga aylandi. Bu erdan havoga ko'tarilayotgan changli bo'ronlarning harakat doirasi 400 kilometrdan iborat bo'lib, ayrim hollarda hatto 500 kilometrdan ham olisga etib borayotgani Orol muammosining qamrovi naqadar keng ekanidan dalolat beradi. Har yili Orolqumdan atmosferaga 100 million tonnagacha chang ko'tarilayotir. O'tgan asrning 80-yillaridan boshlab bu erdagi chang bo'ronlari yilning 90 kunidan ham ko'proq davrda kuzatilmoqda. Orolga suv quyilishining kamayishi dengiz va uning ekotizimidagi gidrologik va gidrokimyoviy me'yorlarning tiklab bo'lmas darajada o'zgarishiga olib keldi. Dengizning baliqchilik sohasidagi ahamiyati o'ta kamayib 3-4 barobar tushib ketdi. Oqibatda, baliqni qayta ishlash, kemachilik, kemalarni ta'mirlash kabi mintaqa uchun bir paytlar salmoqli daromad manbai bo'lgan sanoat sohalari inqirozga yuz tutdi. Vaqtida port va baliqchilik sanoatining yirik markazlaridan hisoblangan Mo'ynoq va Qozoqdaryo aholi maskanlari endilikda Orol dengizi qirg'oqlaridan yuzlab kilometr masofada uzoqda qoldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ta'kidlaganidek: «Daryolar oqimi asosan Qirg'iziston va Tojikiston tog'laridan boshlanadi. Suv zaxiralarining ko'pchilik qismidan Markaziy Osiyodagi barcha respublikalarning erlarini sug'orish uchun foydalaniladi. SHu

munosabat bilan mintaqadagi barcha davlatlarning manfaatlari yo'lida hamda ekologiya talablarini, daryolar deltalarida va Orol dengizida maqbul hayotiy shart-sharoitlarni yaratish maqsadida bu erlarga suvning o'tishini ta'minlash zarur. SHu bilan birga, Orol dengizi havzasining cheklangan suv zaxiralarini birgalashib, kelishgan holda boshqarish muammosini amaliy hal qilish talab etiladi».

Albatta, asrlar osha mazkur daryolar havzasida joylashgan davlatlar va ular aholisining hayotiy ehtiyojlarini qondirishga doimiy ravishda xizmat qilib kelgan transchegaraviy daryolar resurslaridan foydalanishga alohida e'tiborni qaratish zarur. Bu mintaqadagi 55 milliondan ortiq aholining manfaatlarini nazarda tutishni kun tartibiga qo'yadi. SHu bois, transchegaraviy daryolar oqimidan foydalanishdagi barcha sa'y-harakatlar, jumladan, har qanday gidroenergetik inshootlar qurilishida ushbu daryolar vohasidagi barcha davlatlar manfaati hisobga olinishi, oldindan chuqur o'ylanib, o'zaro hamjihatlikda hal etilishi zarur. Aks holda, gidroenergetik inshootlar bunyod etish bo'yicha har qanday faoliyat Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan hududlarni suv bilan ta'minlashni yanada murakkablashtiradi. Orolning butunlay qurib qolishidek ekologik fojiani tezlashtiradi hamda O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonning ushbu mintaqadagi o'n millionlab aholisi yashash sharoitini nihoyatda og'ir ahvolga soladi.

O'zbekiston Orol bo'yidagi muammoli vaziyatni yumshatishga qaratilgan Markaziy Osiyodagi atrof-muhit muhofazasi bo'yicha mintaqaviy hamkorlik jarayonlarida faol qatnashmoqda. Mamlakatimiz Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasini tashkil etish (Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 1993 yilgi Qozog'istonning Qizil O'rda shahridagi qarori) hamda tabiiy resurslarni boshqarish, atrof-muhit muhofazasi va barqaror rivojlanish bo'yicha muammolarni hal etishga, bu boradagi faoliyatni muvofiqlashtirishga yo'naltirilgan Barqaror rivojlanish va suv xo'jaligini boshqarish davlatlararo komissiyasini tashkil etish bo'yicha tashabbuskorlardan biri hisoblanadi.

Markaziy Osiyo davlatlari tomonidan ekologik masalalar yo'nalishida «Orol dengizi havzasini barqaror rivojlantirish muammolari bo'yicha Markaziy Osiyo

davlatlari va xalqaro hamjamiyatning Nukus deklarasiyasi», «Olmaota deklarasiyasi», «Ashxobod deklarasiyasi» kabi muhim hujjatlar imzolangan. Ularda mintaqadagi davlatlarning ekologik siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish masalalarida o'zaro bir xil yondashuvga erishish, xalqaro tashkilotlar, donor davlatlar va boshqa manfaatdor tomonlarning Markaziy Osiyo mamlakatlarining mintaqaviy va global ekologik muammolarni hal etishga qaratilgan sa'y-harakatlarini qo'llab-quvvatlashga jalb etish alohida e'tiborga olingan.

Ayni paytda ikki va ko'p tomonlama iqtisodiy hamda tabiatni muhofaza qilish bo'yicha turli kelishuvlarning mavjudligi tufayli mintaqadagi o'zaro munosabatlar mustahkamlanmoqda. 1993 yilda erishilgan «Orol dengizi va Orolbo'yidagi muammolarni hal etish, Orol mintaqasidagi ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bo'yicha kelishuv» va qabul qilingan «Orol dengizi havzasidagi ekologik vaziyatni yaxshilash bo'yicha aniq harakatlar Dasturi» Markaziy Osiyodagi beshta davlat rahbarlari tomonidan imzolangan ilk muhim hujjat bo'ldi.

O'zbekiston atrof-muhit muhofazasiga qaratilgan 12 ta xalqaro shartnomaga, shu jumladan, «Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llardan foydalanish va muhofaza qilish bo'yicha» (1992 yil, Xelsinki) va «Xalqaro suv oqimlaridan kemalar qatnamaydigan holatlarda foydalanish tartibi to'g'risida»gi (1997 yil, Nyu-York) Birlashgan Millatlar Tashkiloti Konvensiyalariga qo'shilgan.

Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan 2008 yilning mart oyida Toshkentda «Orol muammosi: uning aholi, o'simlik va hayvonot olami genofondiga ta'siri, uning oqibatlarini yumshatish bo'yicha xalqaro hamkorlikdagi choralar» bo'yicha xalqaro konferensiya o'tkazildi. Anjuman doirasida.

Deklarasiya qabul qilinib, xalqaro tashkilotlarga, moliya institutlariga, xorijiy va boshqa donor davlatlarga Orol bo'yidagi iqlim o'zgarishi bo'yicha yuzaga kelgan holatni yaxshilashga qaratilgan qator loyihalar taqdim etildi. yuuqorida qayd etilgan muammolarni hal etish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan Orol dengizi havzasidagi ekologik vaziyatni va ijtimoiy-

iqtisodiy holatni yaxshilash bo'yicha aniq harakatlar Dasturi doirasida diqqatga sazovor amaliy faoliyat olib borilmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari qabul qilgan qarorlar ijrosini ta'minlash uchun Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi Ijroiya qo'mitasining Nukus filiali tomonidan ham qator loyihalar ishlab chiqildi. Jumladan, 1997-2006 yillar davomida jami 13 004,9 million so'mlik 22 ta loyiha tayyorlandi. SHu paytga qadar ularning 14 tasi to'lig'icha amalga oshirilib, 6 ta loyiha asosidagi ishlar davom ettirilmoqda.

O'zbekiston Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi Ijroiya qo'mitasi qoshida Mintaqaviy gidrologiya markazi tashkil etilishida faol ishtirok etdi. Ushbu Xalqaro jamg'arma ishtirokchilari bo'lgan davlat rahbarlarining 2009 yilning aprelida bo'lib o'tgan uchrashuvida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasida ishtirokchi davlatlarning 2001-2015 yillar uchun faoliyat Dasturini va Orol havzasi muammolarini hal etishga jahon hamjamiyatini yanada kengroq jalb etish konsepsiyasini ilgari surdi. Darhaqiqat, Orol fojiasining ko'lami shunchalik keng va murakkabki, uni butun bir yaxlit holatda va albatta, xalqaro hamkorlikni mustahkamlamay turib, jahon hamjamiyatining ko'magisiz bartaraf etish nihoyatda mushkul. SHuningdek, Markaziy Osiyoda yuzaga kelayotgan ko'pgina ekologik muammolar global miqyosda bo'lib, ularni faqat bir davlat kuchi bilan bartaraf etishning iloji yo'q.

Bu o'rinda Orol dengizi havzasida yuzaga kelgan ekologik fojia munosabati bilan Markaziy Osiyo davlatlari tomonidan birgalikda ko'rilayotgan choralar o'zaro hamkorlikdagi harakatlarning samarasi nihoyatda katta ekanini isbotlab berdi. SHu munosabat bilan O'zbekiston o'z fuqarolarining munosib hayot kechirishini ta'minlashga qaratilgan va barcha yo'nalishdagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni bosqichma-bosqich ekologiyalashtirish bo'yicha sobit-qadamlik yo'lini tanlagani ibratga molikdir.

O'zbekistonning barqaror rivojlanishi qator muhim tamoyillarga asoslangan. Birinchidan, ekologik xavfsizlik iqtisodiy va ijtimoiy xavfsizlik bilan bir qatorda mamlakat milliy xavfsizligining ajralmas bir qismi bo'lishi lozim. Ikkinchidan,

barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun hamma sub'ektlarni qamrab olgan holda ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy xavfsizlik nuqtai nazaridan atrof-muhitga ta'siri bo'lgan barcha turdagi tabiiy resurslar va manbaalarning yaxlit tizimini shakllantirish zarur. Uchinchidan, barqaror rivojlanishni boshqarish tizimining doimiyligini va uning ekologik hamda ijtimoiy-iqtisodiy keng ko'lamli vazifalarni amalga oshirish bilan mutanosibligini ta'minlash darkor. To'rtinchidan, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik vaziyat hisobga olingan holda barqaror rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan tadbirlarning ustuvorligigiga erishish lozim.

Albatta, bu o'rinda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning atrof-muhitga ta'sirining uzoq muddatga mo'ljallangan bashoratlari asosidagi yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik siyosat yuritilishi talab etiladi.

ХУЛОСАЛАР ВА ИШЛАБ ЧИКАРИШГА ТАВСИЯЛАР

1. Кўзги буғдой уруғларининг дала унувчанлиги ўтмишдошларга боғлиқ ҳолда ўзгаради ва энг юқори унувчанлик соядан кейин экилганда 91.2% кузатилди.
2. Кузги буғдойни дуккакли дон экинлари ва ғўзадан кейин жойлаштириш ўсув даврини назоратга нисбатан 4-5 кунга узайтиради.
3. Ўтмишдошларга боғлиқ ҳолда кузги буғдой ҳосилдорлиги 51.4 дан 64.6 ц/га ўзгаради энг юқори ҳосилдорлик соядан кейин жойлаштирилганда назоратга нисбатан 13.14 кўп.
4. Кузги буғдоё, соя, мош, ғўзадан кейин экилганда назоратга нисбатан бегона ўтлар сони ва касалланиш даражага камайди.
5. Энг юқори дон сифати кузги буғдой дуккакли дон экинларидан кейин планлаштирилганда эришилди, энг паст кўрсаткич буғдойдан кейин кузатилди.
6. Кузги буғдойни етиштиришда энг юқори самарадорлик соядан кейин жойлаштирилганла кузатилди. Олинган даромад 1478948 сумни, фойда 168048 сумни, рентабеллик 72%, 1ц дон таннархи 13312 сумни ташкил қилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Деҳқончилик тараққиёти фаровонлик манбаи.- Т.: Ўзбекистон, 1994.-39 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тамойиллари/ Халқ сўзи газетаси. 1995.25.02.б.1-3.
3. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалик тараққиёти тўкин ҳаёт манбаи. – Т.: Ўзбекистон, 1998.-28 б.
4. Каримов И.А. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.-56 б.
5. Каримов И.А «Қишлоқ хўжалигида ислохатларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Тошкент «Халқ сўзи» 25.03. 2003 йил.
6. Каримов И.А. Олий мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маърузаси. «Қишлоқ ҳаёти» газетаси 29.01.2005 й.
7. Каримов И.А. «Фан ютуқлари ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболлари» Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги Тошкент- 2009 №1 3 б.
8. Буриев Я. Ўтмишдош экинлар ва тупроқ унумдорлиги // Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалигида сув ва ресурс тежовчи агротехнологиялар мавзусидаги халқаро илмий- амалий конференция маърузалари асосидаги мақолалар тўплами. Тошкент - 2008, 250 б.
9. Бойқобилов Х. Безостая-1 отзывчива на удобрения. // Сельского хозяйство Узбекистана. 1975. № 32-33
10. Ёдгоров Е., Орипов Р.О Промежуточных культуры. // Сельского хозяйство Узбекистана. 1967. № 15-17
11. Ёдгоров Д.С., Ақромов Р., Махсудов М. Бухоро вилояти шароитида бир йилда икки мартадан ҳосил этиштиришдаги агротехнология усуллари. // Пахта мажмуидаги зироатларни этиштириш технологияси. Маърузалар тўплами. Тошкент, 1996. 212 -215 б.

12. Исаев Б.И. Кузги буғдой етиштиришда Асака тумани Ўзбекистон мустақиллиги ширкат хўжалиги тажрибаси. //«Қишлоқ хўжалигида илғор технологиялар» Андижон тажрибаси мавзусидаги республика илмий – амалий конференциянинг илмий мақолалар тўплами (1-китоб) Андижон 1996. 287-290 б.
13. Иминов А.А. Экиш меъёрлари ва такрорий экинларнинг кузги буғдой тупроқда қолдирадиган анғиз ва илдиз қолдиқларига таъсири //Фермер хўжаликларида пахтачилик ва ғаллачиликни ривожлантиришнинг илмий асослари. Халқаро илмий - амалий конференция маърузалари асосидаги мақолалар тўплами. Тошкент - 2006, 435- б.
14. Иминов А.А. Такрорий экинлар ва кузги буғдой // Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалигида сув ва ресурс тежовчи агротехнологиялар мавзусидаги халқаро илмий- амалий конференция маърузалари асосидаги мақолалар тўплами. Тошкент - 2008, 350 б.
15. Нагибаев Т.К. Влияние промежуточных культур на плодородие почвы и урожайность хлопчатника. // Хлопководство. 1961 г. №11 с.22-23.
16. Нагибин Я.Д., Рахматуллаев У. Влияние промежуточных культур на урожайность хлопчатника и заболеваемость вертицеллиозным вилтом //Ж. Сельско хозяйство Таджикистана. 1972. №3 с.7-10.
17. Нуриддинов И.А. Мухим агробиологик тадбир.// Пахта мажмуидаги зироатларни етиштириш технологияси. Маърузалар тўплами. Тошкент, 1996. 107 -108 б.
18. Назаров М. ва бошқалар. Ўтмишдош экинларнинг тупроқ унумдорлигига таъсири // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2009 №2. 23-б.
19. Орипов Р. Ўзбекистон деҳқончилигида қишқи оралиқ экинларнинг истиқболлари // Тупроқ унумдорлигини оширишнинг илмий ва амалий асослари. Халқаро илмий-амалий конференция маърузалари асосидаги мақолалар тўплами. Тошкент - 2007, 60 б.
20. Оржиев А.К. ва бошқ. Ютуқлар ва тўсиқлар //Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Тошкент. 1968. №6. 27-30 б.

21. Тожиев М.Т., Бойқобиллов Х. Промежуточных культуры на хлопковых полях //Ж. Хлопководство. 1973. №11 с.11.
22. Халилов Н., Равшанова Н. Кузги бугдой етиштириш ва энергияни тежайдиган технологиялар // Фан ютуқлари ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболлари. Илмий амалий анжуман материаллари. 16-17 декабр. СамҚХИ. Самарқанд шаҳри -2005й 6- бет.
23. Холиқов Б.М. Тупроқ унумдорлиги: муаммолар, тадқиқотлар ва натижалар // Пахтачилик ва дончиликни ривожлантириш муаммолари. Халқаро илмий - амалий конференция маърузалари асосидаги мақолалар тўплами. Тошкент - 2004, 35 б.
24. Орипов Р.О. Ўзбекистон деҳқончилигида оралик экинлар истиқболи (Методик тавсия). – Самарқанд, 1985.- 10 б.
25. Березовский В.Г., Бодров П.М. Пахтакор хўжаликларда дуккакли дон экинларининг аҳамияти// Рисола.–Т.: 1963.-21 б.
26. Мусаев Б.С., Акбаров Н.А. Ўзбекистон тупроқларининг агрохимёвий тавсифи. –Т.: Ўзбекистон, 1996.-156 б
27. Муҳаммаджонов М. ерни ёзозлайлик, ҳосилдорлигини оширайлик // Рисола. –Т.: Меҳнат, 1986.-48 б
28. Зауров З.И., Иброҳимов Ғ.А. Деҳқончиликда алмашлаб экиш тизимида оралик экинлар // Деҳқончилик. Дарслик. –Т.: Меҳнат, 1997.-237-245 б.
29. Халиқов Б.М., Тиллаев Р.Ш. Республиеада қишлоқ хўжалик экинларини алмашлаб экиш бўйича тавсиялар. –Т.: 2007.-12 б
30. Абдукаримов Д.Т., Горелов Е.П., Ботиров Х.Ф. Ўзбекистонда оралик экинлар // Озиқа етиштириш (дарслик), -Самарқанд,1995.-126-135 б.
31. Узоқов П., Орипов Р., Худойқулов О., Шоназаров С. Карбонатли шўрланган тупроқларда оралик экинларнинг самарадорлиги // Тавсиянома. –Самарқанд, 1993.
32. Шайхов Э.Т., Нормухаммедов Н., Шлейхер А.И. Пахтачилик хўжаликларида алмашлаб экиш ва экин майдонларининг структураси // Пахтачилик. Дарслик. - Т.: Меҳнат, 1990.-133-148 б

33. Усмонов Н.Н. Картошка ҳосилдорлиги ва уруғлик сифатига сидератларнинг таъсири: қишлоқ хўжалик фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати.-Самарқанд, 2007.-24 б.
34. Горелов Е.П., Орипов Р.О., Сидераты в борьбе с засоренность полей // Сельское хозяйство Узбекистана. –Тошкент, 1968,-№8,-Б. 15-17
35. Ёрматова Д., Бойниёзов Э. Тупроқ унумдорлигини сақлаш // ж.Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2008.№6.5 б.
36. Ёрматова Д., Тангирова Г. Сояга нитрогин таъсири // ж.Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2006. № 7.20 б.
37. Мамедов Т.Г. Испытание сидератов в Азарбайджане // Хлопководство. – Москва, 1960.№12,-С.17.
38. Маъмуров А., Ёрматова Д. Энг яхши такрорий экин // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги.-Тошкент, 2007.-№ 6.-Б.17
39. Мирзажонов Қ. Органик уғит ва ҳосилдорлик // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 2007.-№ 1.-Б.32.
40. Содиқов И., Содиқова Н., Саитканова Р. Соя такрорий экин сифатида экилса // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 2006.-№ 5.-Б.20
41. Сувонова Г. Тупроқни биологик азот билан бойитиш // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 2007.-№ 8.-Б.20
42. Усмонов Н., Тожибоева З. Сидератлар ва ҳосилдорлик // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 2006.-№ 6.-Б. 20-21
43. Халиқов Б. Такрорий экинлар ва тупроқ унумдорлиги // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 2004. -№ 5. –Б. 42
44. Шакиров Р.С. Сидераты и солома – дополнительные источники почвенной органики // Земледелия. –Москва,1999,-№ 4. -С. 38
45. Кенжаев Ю., Орипов Р. Ғалладан кейин экилган такрорий экинларнинг ўсиш ва ривожланиш хусусиятлари // Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ёш олимларнинг роли. Самарқанд шахрининг 2750

- йиллигига бағишланган илмий – амалий конф. Материаллари тўплами. – Самарқанд, 2007.-Б. 33-35.
46. Кенжаев Ю., Орипов Р. Сидератлар ва тупроқ унумдолиги // Ёш олимлар тадқиқотлари в аграр соҳадаги муаммолар. 2008 – “Ёшлар йили”га бағишланган илмий – амалий анжуман маърузалари тўплами. 2008 йил 9-10 апрел.-Самарқанд, 2008. –Б.46-47.
47. Узоқов П.У., Шоназаров С. Ғўза ҳосилдорлигига ва ҳосил сифатига яшал ўғитларнинг таъсири // Илмий мақолалар тўплами, СамҚХИ. – Самарқанд, 1985. –Б.15.
48. Усмонов Н. Картошка ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига сидерат экинларининг таъсири // Қишлоқ хўжалик тараққиёти – фаровонлик манбаи. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий тўплам.-Самарқанд, 2001. –Б 102-107.
49. Шоназаров С., Орипов Р. УКарбонат магнийли шўрланган тупроқларда сидерация (яшил ўғит) нинг иқтисодий самарадорлиги // Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари. Профессор – ўқитувчилар ва аспирантларнинг 55 – илмий ҳисобот конф. маърузалар мазмуни. – Самарқанд, 1997. –Б. 17.
50. Шоназаров С., Узоқов П.У, Худойқулов О. Карбонатли шўрланган тупроқларда сидерациянинг ғўза ҳосилдорлигига таъсири // Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари. Профессор – ўқитувчилар ва аспирантларнинг 51 – илмий – ҳисобот конф. маърузалар мазмуни –Самарқанд, 1993. –Б. 23.
51. Буриев Я., Болтаева З. Ўтмишдош экинлар ва уларнинг тупроқ унумдорлиги тикланишидаги ўрни // Ўзбекистон жанубида фермерликни ривожлантириш муаммолари. Республика илмий – амалий конф. маърузалар тўплами. 2006 йил 8-9 июн. –Қарши, 2006. –Б. 27-28.
52. Каримова Л., Усмонов Н. Тупроқ унумдорлиги ва картошка ҳосилдорлигига кузги сидератларнинг таъсири // Агар

соҳаниривожлантириш истиқболлари. Илмий конф. материаллари.- самарқанд. 2006. –Б. 66-68.

53. Орипов Р.О., Буриев Я. Тупроқ унумдорлиги ва седирация. Ўзбекистон тупроқлари ва ер ресурслари: улардан оқилона фойдаланиш ва мухлофаза қилиш. Илмий амалий анжуман материаллари. 2008 йил 14-16 май. –Тошкент, 2008. –Б. 123-125.

И Л О В А

(Интернет маълумотлари)

АГРОТЕХНИКА ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ

В Степи наилучший предшественник - темный пар. Ценными предшественниками в Степной зоне прибывают и занятые пары, тот или другой рано освобождают площадь, озимые на зеленоватый корм, эспарцет, люцерна на один-одинешенек укос, викоовсяная консистенция и кукуруза на зеленоватый корм.

В Лесостепи наилучшими предшественниками для пшеницы прибывают занятые одногодичными и многолетними травками на один-одинешенек укос пары, горох, озимые на зеленоватый корм, кукуруза на зеленоватый корм и силос. Незапятнанные пары в Лесостепи не обладают достоинства над занятыми, и их вводить нецелесообразно.

Должно отметить, что реакция различных видов озимой пшеницы на предшественники неодинакова. К примеру, выкармливание сорта Победа 50 при обеспечении нужного агрофона, в отличие от большинства вторых видов, превосходно плодоносит и затем стерневых предшественников.

В степных участках озимую пшеницу на значительных площадях выращивают по черным парам, возделывание тот или иной необходимо начинать с лущения стерни и боронования поля сразу затем сбора предшественника. Затем массового возникновения всходов сорняков должно провести глубокую зяблевую вспашку. Чтоб запастись воду, сразу затем интенсивных осадков нужно проводить ее закрытие (боронование).

Глубочайшее рыхление земли с безотлагательным боронованием либо прикатыванием на паровых полях можно проводить едва весной. Перед посевом почву разумно прокультивировать пружинными культиваторами на глубину посева зёрен.

При выращивании озимой пшеницы затем вторых предшественников, большое значение располагает своевременное проведение пахоты с боронованием и уплотнение земли кольчато-шпоровыми катками сразу затем уборки предшественника.

Глубина вспашки в Степи - 20-22 сантим., а в Лесостепи, по мере необходимости заделки растительных остатков глубину пахоты можно прирастить до 30см.

Ежели в хозяйстве нет возможности провести пахоту сходу затем уборки предшественника, тогда поле луцат на глубину 8-10см и боронуют. Пахоту с прикатыванием проводят, чуть едва покажется вероятность, но лучше не позже, чем в месяц до посева. Для сохранности и скопления воды отведенное под озимую пшеницу поле лучше сходу затем пахоты, иной раз еще почва не пересохла, разрыхлить до убористо-комковатого состояния культивацией с прикатыванием.

Чтоб приобрести дружные ростки и озимь успешно перезимовала, почва соответственна иметься уплотнена. Большая часть злаковых культур для обычного развития нуждается в нормально уплотненной почве. Не считая этого, растения, высеянные в недостаточно уплотненную почву, могут мучиться к тому же от обрывания корневой порядка в осенне-зимний период (выпирание).

Грызть немножко порядков малой обработки земли. Из их плотнее в итоге используют поверхностную подготовку дисковыми орудиями с боронованием и прикатыванием. Живет также разработка искреннего посева озимой пшеницы без подготовки земли. Для этого нужно располагать соответствующие посевные агрегаты, а еще в почве должны иметься (либо их должно внести во период посева) питательные вещества в достаточном численности, сначала фосфор. Частота земли при всем этом не соответственна превосходить 1,3 грам/см³, а для сохранения воды лучше

замульчировать поверхность земли травой либо иными растительными остатками, тот или другой останутся затем уборки предшественника.

Использование удобрений под озимую пшеницу зависит от избранной технологии, наличия ингредиентов питания в почве, предшественника, сорта и плановой урожайности. Азотные удобрения под главную обработку земли вносят лишь тогда, иной раз траву либо вторую побочную продукцию применяют как органику из увольнения 10-12кг работающего вещества на тонну экий сырой органики. Мельчайшие организмы, тот или другой ее разлагают, применяют для собственного размножения легкий азот земли, тот или иной затем минерализации органики ворачивается в почву в веско большем численности.

Совместно с тем необходимо учесть, что на исходных стадиях собственного развития, озимь превосходно обеспечена азотом едва затем этаких предшественников, как темный пар, горох, эспарцет, люцерна, клевер, соя и вторые бобовые. В случае выкармливания озимых затем вторых непаровых предшественников, азота плотно не хватает. Оттого непосредственно перед посевом вносят азотные удобрения. Беря во внимание высшую подвижность азота в почве, а также динамику его употребления растениями, главное его численность вносят весной. Для повышения урожайности, и особенно для повышения свойства зерна, может быть проведение поздних азотных подкормок, начиная от фазы выхода растений в трубку до молочной спелости зерна.

Озимая пшеница располагает завышенную потребность в содержании доступного фосфора в почве. Оттого предпосевное внесение фосфорных удобрений непременно.

Беря во внимание высшую интенсивность связывания фосфора почвой, фосфорные удобрения, как и азотные, нужно вносить в немножко приемов -

непосредственно перед посевом либо в то же время с ним и с ранневесенней подкормкой.

Калийные удобрения в нормах, определенных по результатам почвенной диагностики, превосходнее вносить в один-единственный прием под главную обработку земли, потому что период связывания их в почве наиболее долгий, чем фосфорных, а миграция в глубину земли незначительная.

Чтобы собирать высочайшие урожаи высококачественного зерна, растения в достаточном численности нужно обеспечить не только лишь макро-, а и микроэлементами. Оттого разумно обрабатывать семена консистенцией микроэлементов при протравливании, а во период вегетации растений прибавлять комплексные микроудобрения в растворы пестицидов.

Посев озимой пшеницы исполняют в лучшие агротехнические сроки, рекомендованные для определенной зоны, беря во внимание назначения условно каждого сорта и нормы высева. Чрезвычайно принципиально верно определить глубину заделки зёрен. Её определяют, ориентируясь на глубину формирования отдела кушения. Семена нужно заделывать незначительно поглубже участка, где будет отдел кушения, беря во внимание при всем этом вероятность просадки земли и неравномерности микрорельефа. Не должно забывать и о наличии воды в верхнем оболочке земли. Ежели он довольно увлажнен, семена заделывают на 4-5 сантим.. Ежели верхний покров неотзывчивый, а поглубже воды довольно, то глубину заделки можнож прирастить до 8 и даже 9см. Ежели почва бездушная на глубине 9-10см, то зёрен заделывают на 3-4см для очень действенного употребления ожидаемых осадков. Это - высевание "на риск".

Вообщем, к глубине посева зёрен необходимо подступать дифференцированно, беря во внимание тип земли, влагообеспеченность во период посева, качество зёрен, сортовые индивидуальности, специфичное деяние различных протравителей, хим и вторых препаратов, рост колеоптиле,

индивидуальности сеялок, прогноз погоды и т.п. В случае опоздания с посевом глубину заделки зёрен необходимо уменьшить.

Затем посева поле рекомендуется прикатать кольчато-шпоровыми катками, а в участках, где нет пылевых бурь - водоналивными.

Затем возникновения всходов, уход за посевами в осеннюю пору предугадывает: борьбу со злаковыми мухами и цикадами, жужелицей и озимой совкой, воплощение подкормок азотными и фосфорными удобрениями (при запаздывании с посевом – прибавление в подкормку микроэлементов и стимуляторов роста). В весенний период используют азотную, а время от времени и фосфорную подкормку с прибавлением микроэлементов, хим обработку от сорняков в фазу кущения, а при внушительном поражении растений болезнями к гербицидам набавляют фунгициды. На посевах видов, недостаточно устойчивых к полеганию на высочайшем агрофоне, к рабочей консистенции средств охраны от сорняков и заболеваний необходимо прибавлять ретарданты для предотвращения полегания.

В случае необходимости, начиная с фазы выхода в трубку либо возникновения флагового листа, а также затем колошения и во период налива зерна, тоже может быть проведение мероприятий по охране растений от заболеваний. В период цветения пестицидами не обрабатывают. Для экономии средств охраны от вредителей время от времени достаточно действенно своевременное проведение краевых обработок.

Источник:

<http://urozhayna-gryadka.narod.ru>

[Сельское хозяйство, животноводство, птицеводство, растениеводство](#)